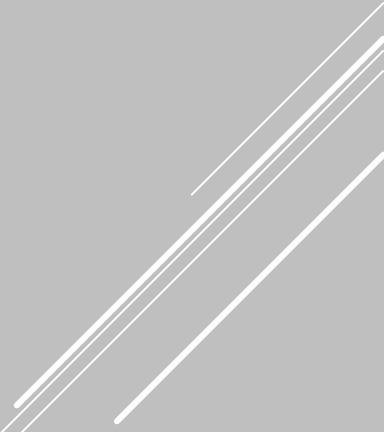
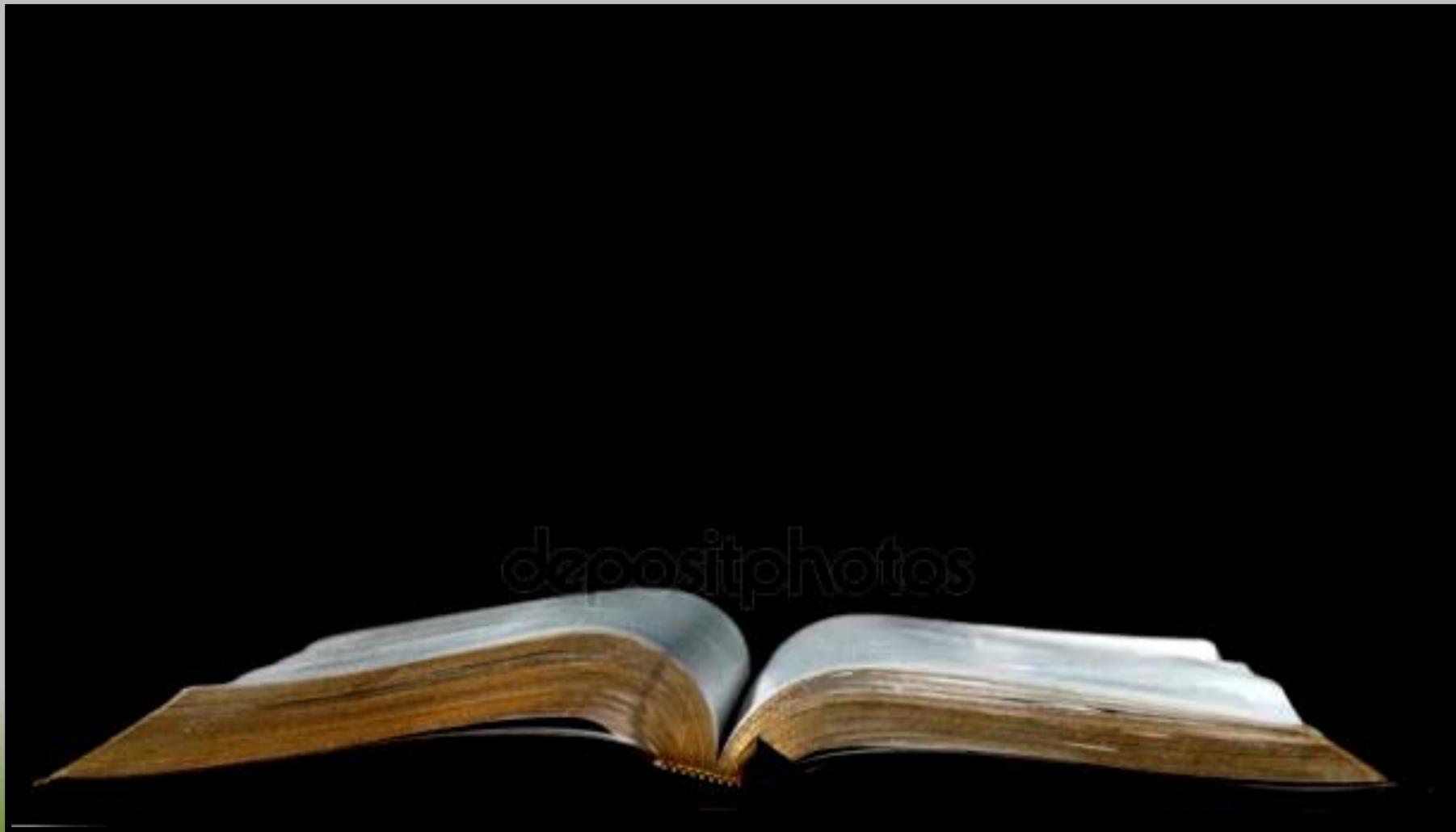

ЭКОНОМИКАЛЫК ОКУУЛАРДЫН ТАРЫХЫ

Курстун мазмуну

- **Капитализмге чейинки мезгилде чарба түшүнүгү**
- XVI-XVIII к. илимий билимдин топтолушу
- Классикалык саясий экономия мектебинин калыптанышы
- Классикалык мектеп: нарк теориясы жана нарктын бөлүштүрүлүшү
- Классикалык мектеп: макроэкономикалык теориялар
- К.Маркстын экономикалык теориясы

- **Азыркы учурдагы экономикалык окуулардын башаты: маржинализм**
- Австриялык мектеп
- Англиялык маржиналисттер
- Жалпы экономикалык тең салмактуулуктун теориясы
- Бакубаттуулуктун экономикалык теориясы
- Кирешенин бөлүштүрүлүшүнүн маржиналисттик теориясы
- Америкалык институционализм
- **Орус экономикалык окуулар:** Н.Д.Кондратьевдин экономикалык ой-пикирлери

- ▶ **Азыркы учур: Кейнстан баштап азыркы мезгилге чейинки окуулар**
- ▶ Дж.М.Кейнс: өзгөргөн дүйнө үчүн жаңы теория
- ▶ Экономикалык теорияда белгисиздик жана маалымат проблемалары
- ▶ Монетаризм: теоретикалык негиздери, жыйынтыктары жана көнештер
- ▶ «Жаңы классика»: салттын калыбына келиши
- ▶ Эволюциондук экономика
- ▶ Жаңы индустриалдык теория

Индустриалдык мезгилге чейинки экономика

Алгачкы общиналык коом – адамзаттын өнүгүүсүнүн эң узак мезгили болуп саналат. Бул мезгил адам Жерде пайда болгондон башталып, таптык коом жана мамлекеттин түптөлүшү менен аяктайт. Адамзат тарыхынын көп бөлүгү алгачкы коомго туура келет.

Адамзат тарыхын мезгилдерге бөлүү өзгөчө алгачкы общиналык мезгилиин абдан оор, ошондуктан археологиялык схема колдонулуп, ал боюнча адамзат тарыхы эмгек куралдары даярдалган материалга жарааша үч чоң баскычка, этапка бөлүнөт:

- **Таш доору** 3 млн жыл мурун – б.з.ч. III мин жылдыктын аягы
- **Коло доору** III мин жылдыктын аягы – б.з.ч. I мин жылдык
- **Темир доору** б.з.ч. I мин жылдык

Акыркы эки этап биринчи мамлекеттик бирикмелердин пайда болушу менен байланыштуу болгон. **Хронологиялык жактан алгачкы коом таш дооруна туура келет.** Таш доорунда үч мезгилди белгилешет:

- **Палеолит (байыркы таш доору):** б.з.ч. 3 млн -12 мин жыл.
- **Мезолит (ортонку таш доору):** б.з.ч. 12-8 мин жыл
- **Неолит (жаңы таш доору):** б.з.ч. 8-3 мин жыл

- ▶ Адамдардын негизги ишмердүүлүгү аңчылык бойdon кала берген. Башка курал жарактын пайда болушу менен анын натыйжалуулугу жогорулаган. Тузак, капкан, андар, торлор кенири колдонулган.
- ▶ Таш куралдарын жасоо техникасы жогорку денгээлге жеткен. Ар кандай минералдар да колдонула баштаган. М., кремний.
- ▶ Андан кийин сөөктуү иштетүү өнүгө баштаган. Ийне, канжар, зер буюмдары жасала баштаган. Азыркы күндө палеолит дооруна таандык 150 түр таш жана 20 түр сөөк курал-жарагы белгилүү.
- ▶ Алгачкы көп убакыт колдонулган турак-жарак табылган: жер төлөөлөр, алачык, кепелер болгон.

- ▶ **Палеолиттин алгачкы жылдарында алгачкы үйүрлөрүн ордуна уруулук обшина** пайда болуп, бир уруунун адамдарын бириктирген. Уруулук обшинасы **колективдик менчикке** ээ болгон, **чарбаны әмгектин жаш курагы жана жыныстык бөлүнүшүнө жараша жүргүзгөн**: эркектер аңчылык, балык уулоо, курал-жарак жасоо менен, аялдар чогултуу, тамак-аш даярдоо, отту өчүрбөй сактоо, балдарды тарбиялоо менен алектенишкен.
- ▶ Үй-бүлөө курууга чейин бир туугандык байланыш энеге карата аныкталган. Аял чарбада бул мезгилде чоң ролду ойногон. Анын ролу уруулук түзүлүштүн алгачкы тепкичин – матриархатты аныктаган. Матриархат металлдын жайылышына чейин өкүм сүргөн.
- ▶ Палеолит доорунун аягында «зоологиялык катастрофадан» улам чөп жей турган чоң жаныбарлардын саны кыскарып, айрым түрлөрү жоголгон. Бул калктын санынын кыскарышына алып келип чарба жүргүзүүдө өзгөрүүлөрдү алып келген.

- ▶ **Неолит доору** (б.з.ч. 8-3 мин жыл) ээлик кылуу, чогултуу сыйктуу чарба жүргүзүү ыкмалары жогорку деңгээлге жетип, *чарба жүргүзүү өндүрүшкө негизделе* баштаган.
- ▶ Неолит доорунда **эмгектин алгачкы коомдук бөлүнүшү** жүргөн. Эмгек *малчылык* жана *дыйканчылык* болуп бөлүнүп өндүрүш күчтөрүнүн прогрессине, алмашуунун пайда болушуна алып келген. Мындан сырткары **эмгектин экинчи коомдук бөлүнүшү** ишке ашкан – *айыл чарбадан кол өнөрчүлүктүн бөлүнүп чыгышы* эмгектин индивидуалдашуусуна, жеке менчиктин калыптанышына жана өнүгүүсүнө алып келген. Мына ушундай өзгөрүүлөргө **«неолиттик революция»** деген аталыш берилип, мин жылдарды камтыган.

- ▶ Жерди иштетүүгө өтүү өндүрүш күчтөрдүн өнүгүшүндө прогресс болгон. Жер жыгач куралдар менен иштетилген, неолит доорунда адамдар азыркы учурдагы айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүнү өздөштүрүшкөн. Бирок жер иштетүү тегиз жайылган эмес.
- ▶ Алгачкы жер иштетүү азыркы мезгилдеги Египет, Палестина, Иран, Ирак, Орто Азиянын түштүк бөлүгүндөгү аймактарда табылган. Археологиялык табылгаларга караганда энд байыркы өз алдынча өсүмдүктөрдүн келип чыгышынын төрт булагын белгилөөгө болот. *Алдыңкы Азияда* (б.з.ч. VII-VI миң жылдык) буудай жсана арпа, *Хуанхэ дарыясынын бассейнинде* (б.з.ч. IV-III миң жылдык) кытайдык таруу, күрүч, гаолян (кытай конок) өстүрүлгөн; *Борбордук Америкада* (б.з.ч. V-IV миң жылдык) буурчак, калемпир, ал эми *III миң жылдыкта* жүгөрү; *Периан тайпак тоолорунда* (б.з.ч. III миң жылдык) калемпир, пахта, буурчак ж.б. өсүмдүктөр өстүрүлгөн.

- ▶ *Айыл чарба жана кол өнөрчүлүк эмгегинин продуктусунун санынын жогорулашы менен алмашуунун көнөйишине алып келген. Бул алмашуу дыйканчылык жана малчылык менен алектенген уруулардын чектеринде пайда болгон. Общинанын ичиндеги алмашуу натуралдык эквиваленттик эмес формада, өндүрүлгөн продукциянын тең бөлүштүрүлүшү максатында бар болгон. Адистешкен обициналардын ортосундагы алмашуу үзгүлтүксүз боло баштаган. Алмашуунун өнүгүшү өндүрүш күчтөрүнүн жакшырышына түрткү болгон.*

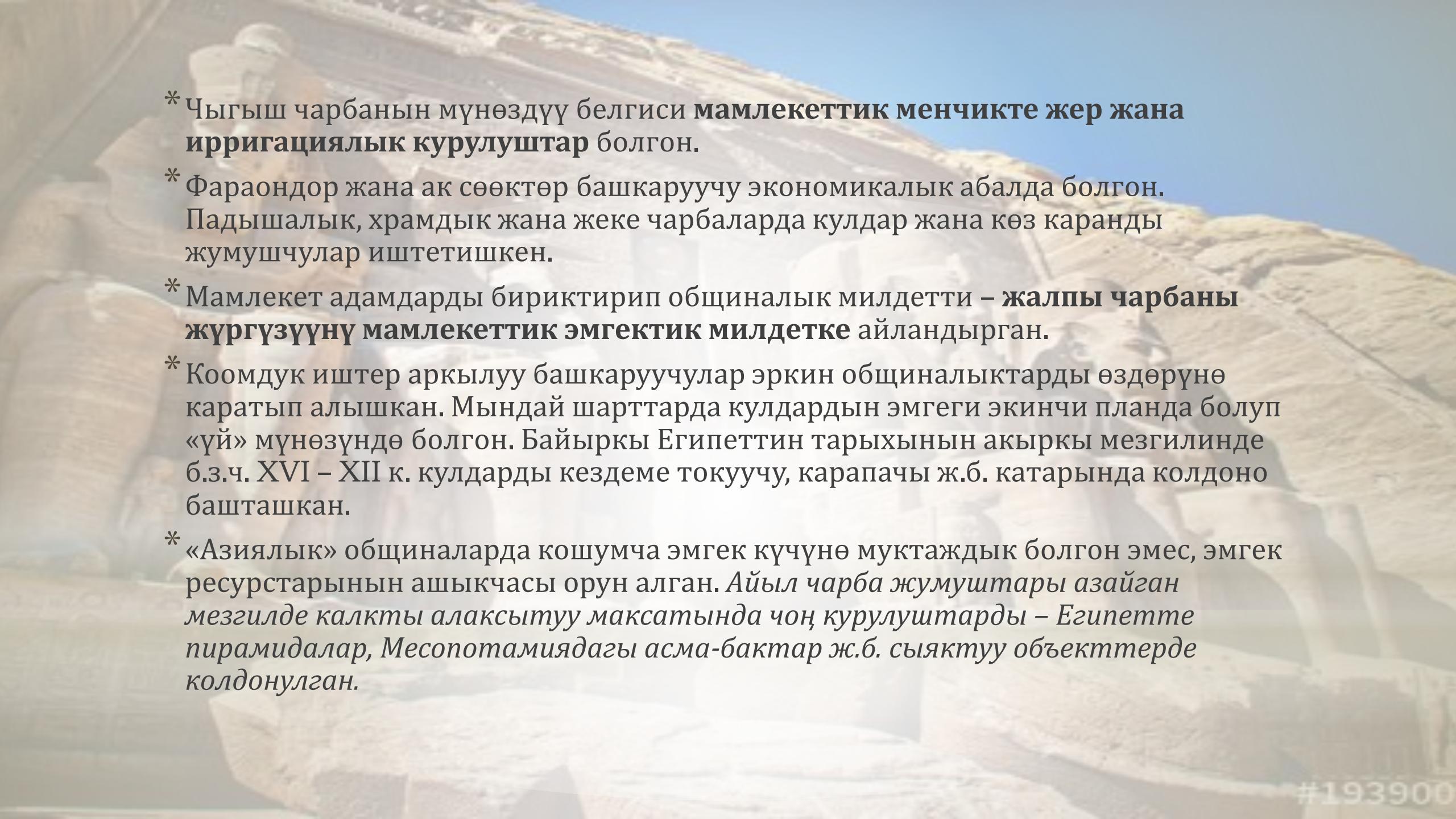
- ▶ Отурукташкан турмушка өтүү менен чогуу жашаган адамдардын саны кескин түрдө өзгөргөн. Мергенчилердин общинасы болжол менен 20 адамдан түзүлгөн. Өндүрүштүк чарбага өтүү менен общинанын көлөмү жогорулаган, территориалдык общиналар (үйлөр, кол өнөрчүлөрдүн устаканалары ж.б. бар) пайда болгон.
- ▶ Б.з.ч. IV мин жылдыкта неолиттик цивилизация өзүнүн потенциалын түгөткөн. Таш куралдарын жасоо оор болуп адамдар жана общиналардын ар түрдүү муктаждыктарын канааттандыруусу кыйындаган.
- ▶ Кийинки этап **неолитке** (таш-жез доору) өтүү башталган. Бул доордо басымдуулук кылган металл жез, алтын, коло, б.з.ч. I мин жылдыгынан баштап темир, чоюн, болот болгон.
- ▶ *Жаңы материалдарды өздөштүрүү (коло), жаңы технологияларды (сугарылган жана соко менен иштетилген жерлер) өздөштүрүү, мүлктүк теңсиздиктин күчөшү, жеке менчиктин пайда болушу класс жана мамлекеттин пайда болушуна алып келген.*
- ▶ Дүйнөнүн ар кайсы регионунда алгачкы коомдун талкаланышы тегиз жана бир убакытта болгон эмес.

БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ

- ▶ Б.з.ч. IV-III миң жылдыкта пайда болгон биринчи мамлекеттер климаты ысык, жери семиз, түшүмдү көп берүүчү дарыялардын бойунда жайгашкан аймактарда: *Нил, Тигр, Евфрат, Инд жсана Ганг, Хуанхэ жсана Янцзынын токойлуу өрөөндөрдө* калыптанган. Аларды Байыркы Чыгыш мамлекеттери деп аташат: *Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирия, Байыркы Кытай падышачылыгы*.
- ▶ Алардын арасында Байыркы Египет маанилүү орунга ээ. Анын тарыхы 3 миң жылдыкты (б.з.ч. IV дан VI миң жылдыкка чейин) камтыйт. Жылуу климат, көп түшүм берген топурак төмөнкү деңээлдеги техника менен чоң көлөмдө түшүм алууга жардам берген. Египеттик дыйкандын үй-бүлөсү алган түшүм керектөөсүнөн 3 эссе жогору болгон. **Кошумча продукт жаңы цивилизациянын жаралышынын негизги шарты болуп саналат.**

БАЙЫРКЫ ЕГИПЕТТИН ЭКОНОМИКАСЫ

-
- * Чыгыш чарбанын мүнөздүү белгиси **мамлекеттик менчикте жер жана ирригациялык курулуштар** болгон.
 - * Фараондор жана ак сөөктөр башкаруучу экономикалык абалда болгон. Падышалык, храмдык жана жеке чарбаларда кулдар жана көз каранды жумушчулар иштетишиен.
 - * Мамлекет адамдарды бириктирип обшиналык милдетти – **жалпы чарбаны жүргүзүүнү мамлекеттик эмгектик милдетке** айландырган.
 - * Коомдук иштер аркылуу башкаруучулар эркин обшиналыктарды өздөрүнө каратып алышкан. Мындай шарттарда кулдардын эмгеги экинчи планда болуп «үй» мүнөзүндө болгон. Байыркы Египеттин тарыхынын акыркы мезгилинде б.з.ч. XVI – XII к. кулдарды кездеме токуучу, карапачы ж.б. катарында колдоно башташкан.
 - * «Азиялык» обшиналарда кошумча эмгек күчүнө муктаждык болгон эмес, эмгек ресурстарынын ашыкчасы орун алган. *Айыл чарба жумуштары азайган мезгилде калкты алакытуу максатында чоң курулуштарды – Египетте пирамидалар, Месопотамиядагы асма-бактар ж.б. сыйктуу объекттерде колдонулган.*

Байыркы Грециянын экономикалық өнүгүшү

- * **Б.з.ч. VIII-VI к. грек коомунун өнүгүшү, Улуу колонизацияны жараткан.** Эгей бассейнинде грецтерди Жер ортолук жана Кара деңизге көчүрүшкөн. Калкы 1,5-2 млн адамга чейин жеткен бир нече жүз колониялар пайда болгон.
- * Колонизациялоонун бир нече себептери болгон. Экономиканын өнүгүшү: жаңы жерлер, чийки зат, рынок. Полистердеги саясий жана социалдык күрөш. Демографиялык кризис.
- * Ошентип Грецияда экономиканын жаңы түрү пайда болгон: интенсивдүү, товардык (натуралдык негиздери сакталган). Көп акчалай салымдарды талап кылган, чарбанын уюштуруу деңгээли, көп кулдардын эмгегин талап кылган. Грек коомунун жана маданиятынын өнүгүшүнө салымын кошкон.

* **Байыркы Римдин экономикалық өнүгүшү**

- * Адистештирилген чоң кол өнөрчүлүк борборлору пайда болгон: Путеола-темир иштетүү борбору, Капуя – коло, коргошун эритүү, Кал жана Митурна – айыл чарба куралдарын жасоо, Арреций – керамика, Тарент – жү буюмдары, Түндүк Италия – лен буюмдары.
- * Б.з.ч. VI- III к. Италия интенсивдүү соода ишмердүүлүгүнүн аренасына айланган, тышкы жана ички соода байланыштары түзүлгөн. Жылына бир жолу ярмаркалар уюштурулган.
- * Ички сооданын жакшы өнүгүшүнүн себептери:
 - Бирдиктүү акча системасы
 - Рим жолдорунун курулушу
 - Жүктөрдү камсыздоо болгон.
- * Ар кандай акча системаларынын болушу, алтын, күмүш, коло монеталарынын болушу алмашуу ишинин калыптанышына алып келген. *Аргентарийлер* акча курсун карашкан, монеталардын наркын текшеришкен, акчаларды алмашуу жана ссуда берүү менен алектенишкен.
- * Б.з.ч. IV-III к. Римде коомдук мамилелердин өнүгүшү менен классикалык кулчулуктун ар кандай формалары пайда болгон. Кулдардын эмгегин колдонуу натуралдык чарбаны талкалаган. Натыйжада кулдардын саны өсүп, рим коомунун чоң классы болуп калышкан. Француз тарыхчысы А.Валлондун оюу боюнча кул жана эркин болгондордун катышы 1:1 болгон, б.а. 50% 50%.
- * Б.з.ч. II-III к. кул элөөчүлүк системасынын кризиси башталган.

Феодалдык экономиканын калыптанышы жана өнүгүшү

Феодалдык системалардын негизги типтери

Феодалдык система төмөнкүдөй принциптерде калыптанган:

- Choң жерлер ээлэнген жана феодалдар гана ээлешкен
 - Феодалдан убактылуу же өмүр бою колдонууга алган дыйкан индивидуалдык чарба жүргүзгөн өндүрүүчү болгон.
 - Товар өндүрүүчү феодалга болгон көз карандылыгы экономикалык өмөнөдөрүү болгон.
 - Ренталык мамилелер. Дыйкан феодалга натуралдык же акчалай түрдө рента төлөгөн
 - Дыйкандар катмар катары укуктары аз болгон.
 - Натуралдык чарба жана майда өндүрүш өкүм сүргөн.
 - Экономикада агрардык тармак басымдуулук кылган
 - Өндүрүштө колдонулган техника абдан жөнөкөй болгон.
 - Коом катмар түзүлүшүндө болгон
 - Феодалдык сословие иерархиялык түзүлүштө болгон.
 - Корпоративдик мамилелер
- * Феодалдык системанын түзүлүшү Европанын Азия, Африканын ар кандай региондорунда тегиз өмөнөдөрүү болгон. Феодализм процесии ар бир өлкөдө жергиликтүү жана регионалдык өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

- * Шаар устаканага айланган: эмгектин бөлүнүшү өнүккөн, ар кандай кол өнөрчүлүк түрлөрү өнүккөн базарларда азық-түлүк, кездеме, кийим, тери, бут кийим, идиш-аяк, эмерек, зер буюмдары, курал-жарак, жер иштетүүчү куралдар ж.б. сатылган.
- * Комфорт сыйктуу түшүнүк пайда болуп, жакшы тамак-аш, кийим-кече, зер буюмдары пайда болуп аларды өндүрүү өнүккөн.
- * М., текстиль өндүрүшү кымбат кездемелерди чыгарып, индустримальдык масштабдарга чейин жеткен жана кошумча тармактардын: өсүмдүк боекторун жасоо пайда болгон.
- * Согушка керек болгон курал-жарактарды өндүрүү металлургия тармагын өнүктүргөн. Мылтыктын огун өндүрүү чоң жетишкендик болгон.
- * Батыш Европанын экономикалык өнүгүүсүнүн маанилүү феномени таш имараттарды (чиркөө, сепил, шаар дубалдары, үй, көпүрө) куруу болгон. Бул тармактын аркасы менен куруу илимге айланган.
- * Шаарда кол өнөрчүлүктүн уюштуруу формасы цех болгон. Цехти магистр башкарып, устаканалардан турган. Устаканада уста жана окуучулары иштеген. Цех уставдын негизинде иштеп, өндүрүштүн цикли жана продукцияны сатуу уставга жараша жүргөн.

- * Айыл-чарбанын өнүгүшү Батыш-Европалык мамлекеттердин айрым территориялардын ортосунда туруктуу рынок байланыштардын түзүлүшүнө, өнүгүшүнө шарт түзгөн. Бул процесс шаар менен айыл ортосунда сооданын өнүгүшү аркылуу көрүүгө болот.
- * Ички сооданын өнүгүшүнө тоскоол кылган факторлордун арасында дыйкандардын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөн болушу, феодалдык бытырандылык жолдордун жана коопсуздуктун жок болушун көрсөтүүгө болот.
- * XI-XV к. арасында тышкы соода чоң ийгиликтерге жетишкен жана үч багытта жүргөн: Чыгыш (Генуя, Венеция) Түндүк жол (Түндүк жана Балтика денизи аркылуу, Чыгыш жана Батыш Европа аркылуу) Түштүк жана түндүк жолдорунун кесилишинде Чыгыш жана Европа товарларын саткан жарманкелер уюштурулуп турган. Франция жана Фландриядагы ярмаркалар маанилүү болгон. Эл аралык ярмаркалар товардык биржалардын пайда болушунун негизи болгон. Улуттук жана өлкөлөр арасында алмашуусунун туруктуу болушу дүң рыноктордун б.а. биржалардын пайда болушуна алып келген.

Сооданын, акча, кредит, салык системасынын өнүгүшү

Индустрiadык экономика

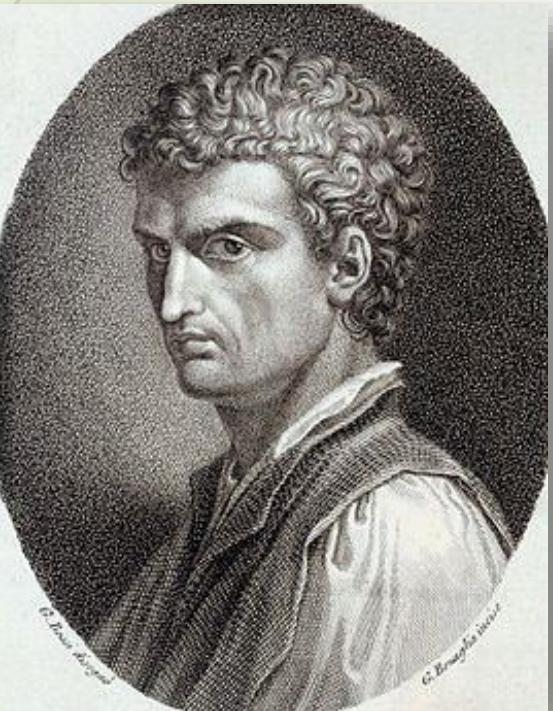
- ▶ Чарбанын өнүгүшүнүн жаңы моделинин пайда болушунун шарттары жана калыптанышы (XVI-XVIII к.)
- ▶ Кайра жаралуу, Реформация, Улуу географиялык ачылыштар: Батыш Европада алгачкы капиталдын топтолушу.
- ▶ Индустрiadык чарба системасынын калыптанышы жана өнүгүшү. Өнөр жай капитализми жана анын негизги варианты.
- ▶ Өнөр жай капитализминин калыптанышынын «революциялык жолу». Англияда, Францияда өнөр жай капитализми. Германияда өнөр жай капитализминин «реформалык жолу». Япониянын өнөр жайынынын өнүгүшүнүн «революциялык модели».

Кайра жаралуу, Реформация, Улуу географиялык ачылыштар: Батыш Европада алгачкы
капиталдын топтолушу

- ▶ Батыш Европанын социалдык-экономикалык жана рухий турмушунда XV к. баштап жаңы мезгилдин келишин көрсөткөн/ алып келген өзгөрүүлөр болгон. Бул мезгил тарыхта **Кайра жаралуу** деп аталат.
- ▶ Ренессанс: антикалык маданияттын жаралышы, антикалык жашоонун кайра жаралышы болгон. Чындыгында ренессанс маданияты антикалык жана орто кылымдагы маданияттын синтези болгон.
- ▶ Кайра жаралуу мезгилине тарыхый жана экономикалык регионалдык өзгөчөлүктөр чоң таасирин тийгизген. XIV-XV к. товардык-акча мамилелери өнүгүп капиталисттик чарба системасынын элементтери пайда болгон. *Италия, бул жолго биринчилерден түшүп, бай жана гүлдөгөн италиялык шаар Кайра жаралуу мезгилиниң маданиятынын базасы болгон.*
- ▶ Секуляризация процесси (дин жана чиркөө институттарынын таасиринен маданий жана коомдун турмуштун бошонушу) менен коомдо өзгөрүүлөр башталган.

► Кайра жаралуу мезгилиинин идеологиясы **гуманизм** болгон. Бириңчи этапта *гуманизм адам жөнүндө билим комплекси* катарында мааниге ээ болгон. Кийинчөрээк анын мааниси көнөйип татаалданган. Гуманизмдин пайда болушу мурунураак Италияда болгон. Флоренция, Неаполь, Римде гуманисттердин кружоктору/ ийримдери болуп, кийин Европага жайылган.

Леон Альберти
(1404-1472)

► Леонардо Бони (1370-1444)

Джованно пико делла
Мирандала (1463-1494)

Эразм Роттердам (1469-1539)

Иоганн Рейхмин (1455-1522)

-
- ▶ Гуманисттер эмгектин чоң нарктык маанисин көрсөтүп, адамдын чыгармачыл жана жаратуучулук ролун баалашкан. Байлык коомго пайда алыш келип, жакшы турмуштун негизи катарында чыгарын айтышкан. Өтө бай жашоо/турмуш критикаланган. Гуманисттер антифеодалдык позицияны жакташып, алардын идеясы буржуазиялык этика үчүн негиз түзгөн.
 - ▶ **XV-XVI к. Батыш Европада борбордоштурулган мамлекеттер курула баштаган**, бул мезгилде католик чиркөөсү бийликтин үстүндө болууга умтулган, бул өз кезегинде коомдун ар кайсы катмарынын кыжырын кайнаткан. Саясий жактан бытыранды Германияда католик чиркөөсүнүн өкүлдөрү өзүн эркин сезишкен, чиркөө реформасын жүргүзүү коомдун бардык жарандары тарабынан туура деп кабыл алынган.

Улуу географиялык ачылыштар: алыш келген шарттары жана экономикалык жыйынтыктары

-
- ▶ Феодализмдин кыйрашы жана капитализмдин пайда болушунда географиялык ачылыштар (XV к. аягы – XVII к. ортосу) маанилүү ролду ойногон.
- ▶ Европалыктар Жердин «жаңы» региондорун өздөштүрүшкөн. Бул ачылыштардын Улуу деп аталышы Европа үчүн чоң маанигө ээ болгондуктан келип чыккан.

Улuu гeографиялык aчылыштар эки мeзгилge бeлүнөт:

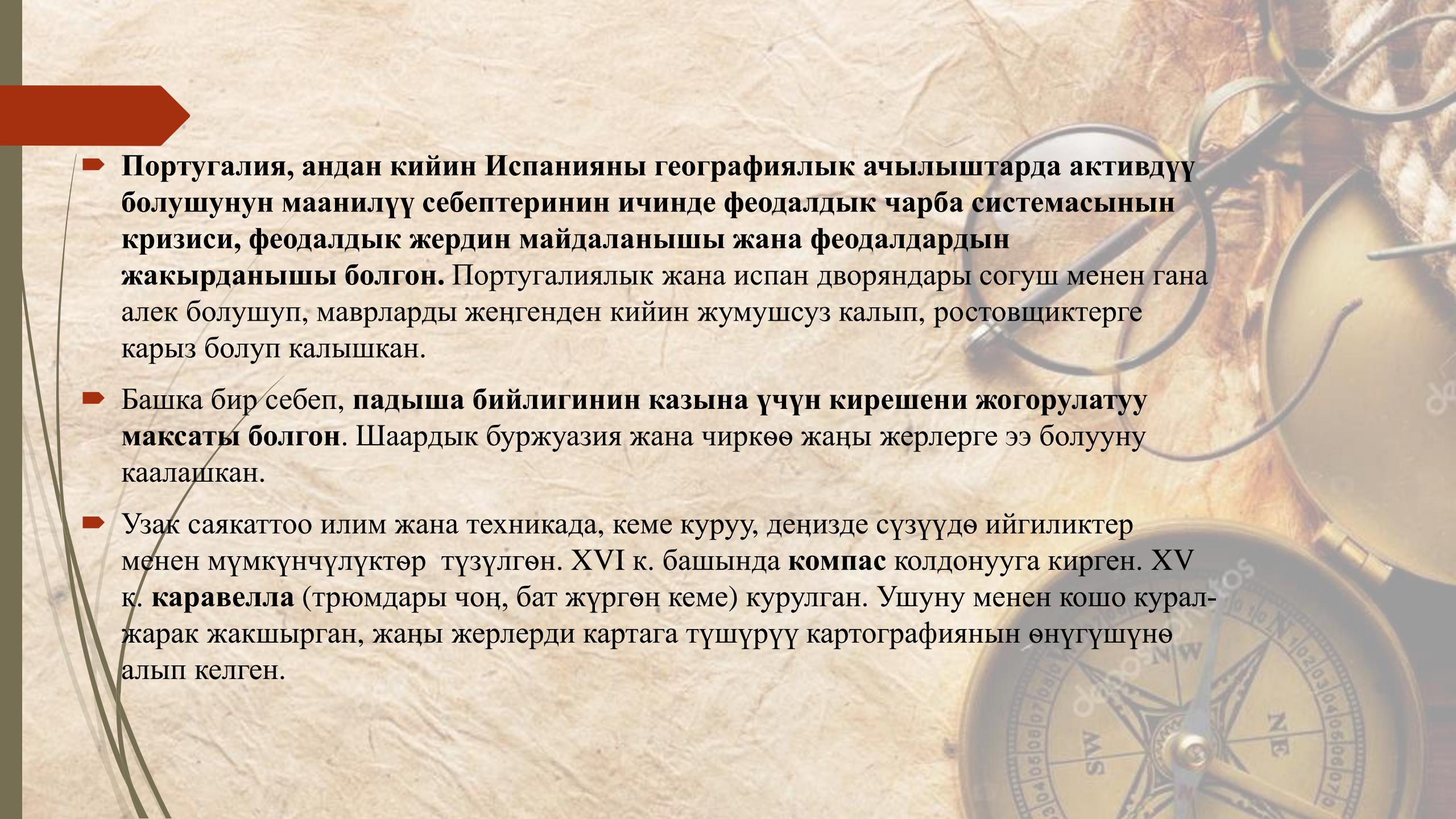

- 1) Испандык-португалиялык мезгил (XV к. аягы – XVI к. ортосу): Американын ачылышы (Колумбун биринчи экспедициясы, 1492-ж.); португалиялыктардын Индия жана Чыгыш Азиянын жээктөрине чейин сузуусу (Васко да Гаманын экспедициясынан баштап); Магелландын биринчи бүткүл дүйнөлүк экспедициясынан Вильяловостун (1542-1543) экспедициясына чейинки XVI к. испандык тынч-okeандык экспедициялары.

2) Орус жана
голландиялыктардын
ачылыштарынын мезгили
(XVIк. ортосунан – XVII к.
ортосу): орустардын бут *Түндүк*
Азияны ачуусу (Ермактын
жортуулунан 1648-ж. Попов-
Дежневдин суу/деңиз
экспедициясына чейин), *Түндүк*
Америкада английялык жана
француз ачылыштары жана
Австралиянын ачылышы.

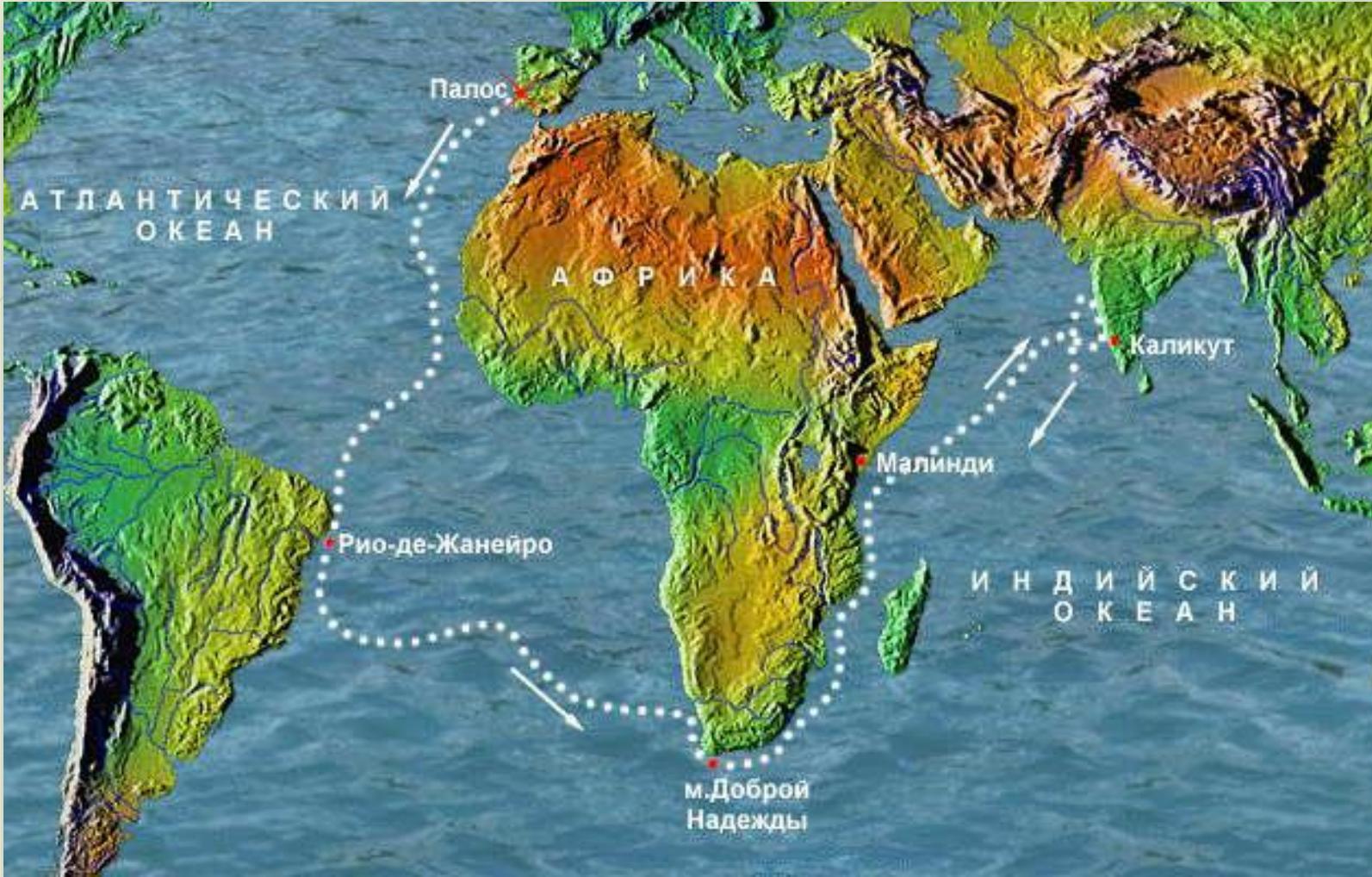

- **XV к. экинчи жарымында Батыш Европада феодализм бузулуу стадиясында болгон.** Чоң шаарлар өсүп, соода өнүккөн. Алмашуу каражаты акча болгон, акчага болгон талап кескин түрдө жогорулаган. Европада алтынга болгон талап жогорулат «татымалдардын өлкөсү - Индияга» болгон умтулуу жогорулат, алардын ойлору боюнча алтын жана күмүш, түстүү таштар көп болгон. Бирок европалыктар үчүн Индияга жол Кичи Азиядагы жана Сириядагы түрк-басын алуулардан улам жабылган. Европалык соодада чыгыш италиялык көпөстөрдүн монополиясынан товарларын сатууда улам Европадан алтын Чыгышка аккан.
- Баалуу металлдын жетишсиздиги батыш-европалык өлкөлөрдүн соода жана товар өндүрүшүнө тоскоол болгон. **Индияга дөнзүү жолун издеген өлкө Португалия болгон.** XIV- XV к. Португалия күчтүү флотту түзгөн. XV к. 20-30 ж. португалиялыктар Мадейра жана Азор жээгинин түштүк аймактарына чейин жетишкен. 1486-ж. Африканын түштүк жагында Жакшы үмүт түмшүгүнүн (мыс Доброй Надежды) ачылышы Индияга экспедиция даярдоо үчүн реалдуу мүмкүнчүлүк берген.

-
- ▶ **Португалия, андан кийин Испанияны географиялык ачылыштарда активдүү болушунун маанилүү себептеринин ичинде феодалдык чарба системасынын кризиси, феодалдык жердин майдаланышы жана феодалдардын жакырданышы болгон.** Португалиялык жана испан дворяндары согуш менен гана алек болушуп, маврларды женгендөн кийин жумушсуз калып, ростовщиктерге карыз болуп калышкан.
 - ▶ **Башка бир себеп, падыша бийлигинин казына үчүн кирешени жогорулатуу максаты болгон.** Шаардык буржуазия жана чиркөө жаңы жерлерге ээ болууну каалашкан.
 - ▶ Узак саякаттоо илим жана техникада, кеме куруу, деңизде сүзүүдө ийгиликтөр менен мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. XVI к. башында **компас** колдонууга кирген. XV к. **каравелла** (трюмдары чоң, бат жүргөн кеме) курулган. Ушуну менен кошо курал-жарак жакшырган, жаңы жерлерди картага түшүрүү картографиянын өнүгүшүнө алып келген.

XV к. аягында Индияга
дениз жолун издөөнү
испандыктар башташкан.
1492-ж. испан
падышаларына Христофор
Колумб келип (1451-1506)
өзүнүн проектисин:
Атлантика аркылуу
батышка сүзүү менен
Индиянын жээктериине
жетүүнү сунуштаган, бирок
Колумбду Испания колдоп,
католик чиркөөсүнүн
башындағылар да
колдошкон.

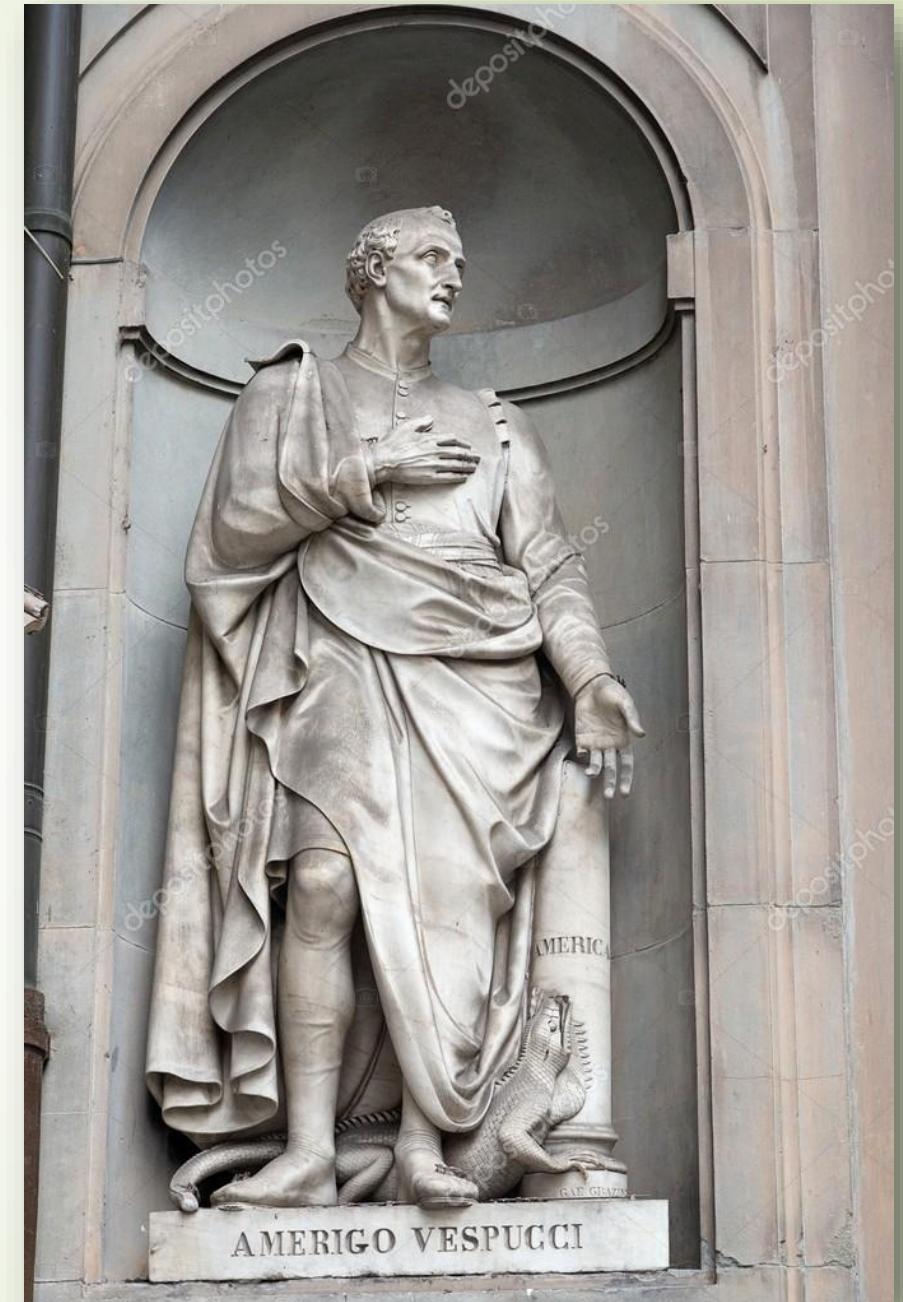

1497-ж. Индияга деңиз жолун иликтөө үчүн Васко да Гаманын экспедициясы жиберилген. Ал Жакшы үмүт түмшүгүнүн сүзүп өтүп португалиялыктар Инд океанына чыгып, 1498-ж. майда Каликут индиялық портко келишкен.

► Васко да Гаманын
экспедициясынын ийгилиги
Европада чоң таасир калтырган.
Португалиялыктар Инд
океанында араб көпөстөрүн
сүрүп чыгып Индия менен бүт
дениз соодасын басып алышкан.

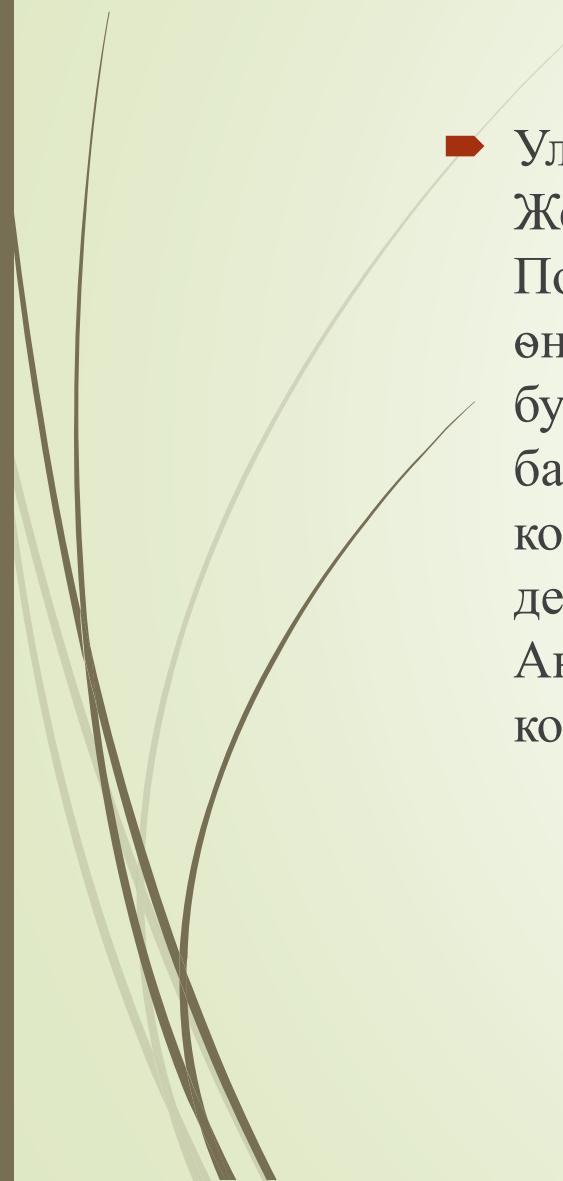
- ▶ Алар Индиянын жээктөрийнде сооданы көзөмөлдөө үчүн таяныч пункттарды курушкан, маанилүү соода жолдорун көзөмөлдөшкөн. Ошону менен биргэ Индияга баруунун батыш жолун издешкен.
- ▶ XV к. аягында XVI к. башында Американын жээктөрийн Америко Веспуччи барып, Колумб Индияны ачпаганын, кийин Америка деп аталган материк экендигин далилдеген.

1510-ж. баштап Американы ээлөө – колонизация жана континенттин ички областтарын бошотуу башталган.

- 1) 1517-1518-ж. Эрнан де Кордoba жана Хуан Гриимальдин колу байыркы цивилизация болгон *майя мамлекети* менен беттешкен. Алардын женип алыш, 1519-ж. Эрнан Кортес ацтектерди каратып алуу үчүн жортуулга чыгат. Ошентип жортуулга чыккандар Мексиканы каратып алышат.
- 2) **Колонизациянын 2 агымы** **Панама каналынан Американын Тынч-океан жээги боюнча жүргөн.** Перуну каратуу 40 жылга чейин сүргөн. Биринчи этапта кол салгандар металлдарды басып алышса, 1530-ж. Мексика жана Перунун территориясында бай кен байлыктарды эксплуатациялоо башташкан. Ушундан баштап колонизациянын мүнөзү өзгөргөн, жаңы жерлерди чарба үчүн өздөштүрүүнүн ордуна испандык отурукташкандарга керектүү болгондорду Европадан алыш келип алтын жана күмүшкө алмашкан.

- ▶ XVI к. биринчи жарымында Америкада испан колонияларын башкаруунун системасы түзүлгөн. Колониалдык соода Севиль соода палатасынын көзөмөлүнө алынган, палата бардык жүктөрдүн бажы көзөмөлүн, бажы төлөмдөрүн, эмиграциялык процесстердин көзөмөлүн жүргүзгөн. Испаниялык колонияларда негизги тармак тоо өнөр жайы болгон.
- ▶ Португалиялык колониялар испан колониялардан айырмаланган. 1500-ж. баштап колонизациянын маанилүү объектиси Бразилия болгон, бул жерде калк туруктуу отурукташпагандыктан, өлкөнүн ички райондоруна сүрүлгөн. Металл кен байлыктарынын болбошу колонизациянын соода мүнөзүндө болушун аныктаган. Португалиянын калкы көп болгондуктан, көчүп отурукташкандар аз болгон. Плантациялык система пайда болгон райондор ийгиликтүү өнүккөн, Африкадан алынган негр-кулдарды эксплуатацияга негизделген.

► Улуу географиялык ачылыштардын алгачкы этапында негизги соода жолдору Жер Ортолук деңизден Атлантикалык океанга өтүп, соодада Испания жана Португалия өкүм сүрүшкөн. Бирок өнөр жай товарларынын негизги өндүрүүчүлөрү Нидерланды, Англия жана Франция болуп, бул өлкөлөрдүн буржуазиясы өнөр жай товарларын пиреней алтын жана күмүшүнө сатып байышкан. Акырындал алар деңиз жолунда атаандаштарды сүрүп, колониялардан да сүрүп чыга башташкан. XVI- XVII к. Тынч океан жана түштүк деңиздерди изилдөө инициативасы Нидерландыга өткөн, XVII к. 40-ж. Англиядагы буржуаздык революция тышкы рыноктор, деңизде өкүм сүрүү, колониялык территория үчүн күрөшүн баштаган.

- ▶ Географиялык ачылыштардын жыйынтыгында **европалык абсолютизмдин экономикалык саясатында жаңы тенденциялар күчөп, алар меркантилисттик мұнөздө болғон**. Испания, Франция, Англиянын башкарған династиялары соода, өнөр жай, кеме, колониалдық системаларды абдан колдошкон жана шыктандырышкан. Меркантилизм өнүгүп жаткан капитализмден жаралып, дворяндардын кызыкчылкытарына жооп берген. Улуттук өнөр жай жана соода феодалдық мамлекетти колдоо үчүн каражаттарды камсыз кылган, о.э. дворяндардын социалдық жактан үстөмдүк кылышын сактаган.
- ▶ Жаңы соода жолдорунун ачылышы, жаңы өлкө жана континенттердин ачылышы Европа менен башка өлкөлөрдүн ортосунда кыска мөөнөттүн ичинде түзүлгөн байланыштар европалык өлкөлөргө чоң ресурстарга ээ болууга мүмкүнчүлүк берген.

- ▶ Колониалдык аймактардын ачылышынын натыйжасында «баалардын революциясы» Европада биринчи капиталдын топтолушуна чоң түрткү берген. «Баалардын революциясы» XVI к. айыл чарба жана өнөр жай товарларынын бааларынын бат көтөрүлүшү аркылуу жүргөн.
- ▶ XVI к. чейин баалар туруктуу болсо, XVIк. 30-ж. баштап кылымдын аягында 70 жылдын ичинде 2-4 эсे жогорулаган. Баалардын көтөрүлүшүн Европага баалуу металлдардын чоң көлөмдө келиши же алардын чышыгы/ агып кетүүсү менен байланыштырышат. Бирок анын негизги себеби баалуу металлдардын товар катары наркынын төмөндөшү болгон. «Баалардын революциясы» өнөр жай буржуазиясынын байышына жана мануфактуралык жумушчулардын жақырданышына алып келген. Жалданма жумушчулардын жашоо деңгээли төмөндөгөн, себеби айыл чарба продуктуларынын кымбатташи жана көп колдонулган товарлардын баасынын жогорулашы калктын реалдуу кирешесинин төмөндөшүнө алып келген. «Баалардын революциясынын» натыйжасында феодал жана жалданма жумушчулардын жалпы экономикалык абалы төмөндөгөн, буржуазиянын позициялары бекемделген. Феодалдык системанын кыйрашын жана капиталисттик чарбанын калыптанышын тездеткен.
- ▶ Ошентип, географиялык ачылыштар эл аралык эмгектин бөлүнүшү, дүйнөлүк чарба жана рыноктун пайда болушунун негизин түзүшкөн.

Батыш Европада алгачкы капиталдын топтолушу

- ▶ **XV к. аягы XVIII к. башталышын камтыған мезгил алгачкы капиталдын топтолушу мезгили** деп аталат. Коомдун социалдык структурасынын кыйрашы жүргөн: ишкерлердин катмары пайда болуп чарбалық ишмердүүлүктүү уюштуруу жана шыктандырууга болгон подходду өзгөртүшкөн. Капиталисттик ишкерлердин калыптанышы менен бирге алардын колунда акчалай жана материалдык ресурстар топтолуп, дыйкандар жерсиз калышы менен жалданма жумушчу катмары түзүлө баштаган.
- ▶ Чоң капиталга ээ болгондор көпөс жана ростовщиктер болгон. Престиждүү жана кирешелүү тармак тышкы соода болуп, Чыгыштан келген дефициттүү товарларды (татымалдар, жибек кездемелер, зер буюмдары ж.б.) камсыз кылышкан. Бул товардарды сатып алуу, ээлик кылуу Европанын өндүрүштүн өнүгүшүн жана ички соодасын шыктандырган. Географиялык ачылыштардын натыйжасында Европанын жер ортолук деңиздеги соода дүйнөлүк соодага айланган, натыйжада орто кылымдан алгачкы капиталдын топтолушу мезгилине өтүлгөн.

-
- Тышкы соода аймактардын/территориялардын феодалдык жабык болушун талкалап, биринчи кезекте жергиликтүү жана регионалдык деңгээлде бекем экономикалык байланыштарды түзгөн.
 - Улуттук рынокторду бириктирип, калыптанып келе жаткан улуттук мамлекеттерди борбордоштурулган абсолюттук монархия формасында бекемделген.
 - Соода капиталы менен бирге бул мезгилде ссудалык, банктык капитал өнүккөн. Европалык соодада лидер болгон өлкөлөр лидерликти башка өлкөлөргө берип, европалык банкирлерге айланган. М., Түндүк Италия жана Голландия.

Капиталдын топтолушунун негизги факторлору:

- Географиялык ачылыштардан кийин колониалдык тооо жана соода, кулдарды сатуу күчөгөн;
- Соода согуштары;
- Королдордун карыз алуулары жана мамлекеттик карыздар;
- Протекционизм системасы, улуттук өнөр жайды өнүктүрүү жана жагымдуу шарттарды түзүү үчүн импорттук товарларга жогорку бажы төлөмдөрү колдонулган, көпөс жана ишкерлерге ар кандай льготалар берилген.
- Салык системасы
- Сот жана финансыйлык кызматтар сатылган.

Соода айыл чарба жана өнөр жай тармагында өзгөрүүлөрдү төздеткен.

- ▶ Францияда общинанын бузулушу жай жүргөн. XVI к. дыйкандар өздүк көз карандылыктан (феодалга көз каранды болуусунан) бошотуу жүргөн. XVIII к. аягында чоң фермердик чарбалардын пайда болушу башталган.
- ▶ Сооданын өнүгүшүнүн натыйжасында өнөр жай тармагында өзгөрүүлөр болгон. Кол өнөрчүлүк цехтери рыноктордун улам жогорулаган талабын канаттандырган эмес, *өндүрүштүн уюштуруунун мануфактура формасы/ түрү пайда болуп, XVIII к. аягында Европанын өлкөлөрүндө жайылган.*
- ▶ Мануфактура XIV к. Италиянын шаар-мамлекеттеринде жаралган. Бул мезгилде экономикалык өнүгүү болгон, уюштуруучулары көпөс жана бай кол өнөрчүлөр болуп, алгачкы тармак кездеме токуу болгон.
- ▶ **Мануфактура – капиталисттик ишкана, пайда алуу үчүн жеке капитал тарабынан түзүлгөн, жалданма жумушчуларды колдонуп улуттук рынокто иштейт.** Мануфактура цехтик чектөөлөрдөн эркин болуп, өндүрүшү өнүккөн эки түрү кездешкен: *борбордоштурулган жана таралган (борбордоштурулган эмес).*

-
- ▶ Дүйнөлүк соодада өнөр жай товарларынын көлөмү дайыма жогорулап турган, алдыңкы орундарды англиялык кездемелер жана француз люкс товарлары (килемдер, парфюмерия, жибек кездемелер) ээлеген.
 - ▶ **Бирок мануфактуралык капитализмдин өнүгүшү үзгүлтүксүз жана туруктуу болгон эмес. XVII – XVIII к. экономикалык криизстерге туш болгон.**

Криизстердин себептери калыптанып жаткан дүйнөлүк рыноктун механизмдери аркылуу таасир тийгизген. Дүйнөлүк рыноктун катышуучу өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү ар кандай стадияларда болгон.

Мануфактуралык өндүрүш тышкы рыноктогу талаптын өзгөрүүлөрүнө көз каранды болгон. XVIII к. ички рынок үчүн өндүрүлгөн өнөр жай товарлары 1,5 эссе экспорт үчүн өндүрүлгөнү 5,5 эссе жогорулаган.

- ▶ **Борбордук мамлекеттердин пайда болушунда соода жана ссудалык буржуазия чоң ролду ойногон. Бардык территорииларда бекем, күчтүү борбордук бийлик, бирдиктүү салык системасы, ички бажы төлөмдөрдүн жоюлушуна кызыктар болгон буржуазия, аны камсыз кылган башкаруучуну колдошкон.** Ошол мезгилде король армияны камсыздоо, согуш жүргүзүү жана баш ийбеген феодалдар менен согуш жүргүзүү үчүн каражат керек болгон. Казынаны толтуруунун ишенимдүү булагы соода жана ссудалык буржуазия болгон: убагында салык төлөгөн, корольго карыз берип турган ж.б. льгота жана женилдиктерди алышкан.
- ▶ **Борбороштуруулган мамлекеттердин бекемделеши менен приоритеттер алмашып, шаарлардын өзүнчө соода саясаты ордуна мамлекеттик соода саясаты пайда болгон.** *Бул протекционизм саясаты болгон: мамлекет чет элдик көпөстөр менен болгон күрөшүүдө ата-мекендик көпөстөргө колдоо көрсөткөн.*

-
- XVII к. Голландия европалык сооданын лидери болгон.
 - Соода капиталы ақырындаап банктық капиталга трансформацияланган.
 - Европалык соодада коммерциялык кредит өнүгө баштаган. Ал соода капиталынын оборотун жеңилдетип, тездеткен, ошону менен катар вексель жана башка баалуу кагаздардын рыногу өнүккөн. Голландия баалуу кагаздар рыногунун борборуна айланган. XVII к. Европа Голландиянын соода капиталын түгөтүүгө алы келбей, ал ссудалык капиталга айланган. XVIII к. Голландия Европанын банкирине айланып, чоң мамлекеттерди каржылашкан.
 - Голландияда капиталдын топтолушунун өзгөчөлүгү, ал Европанын соода жана өнөр жайга кирип, чоң киреше алышкан, ошону менен бирге ошол өлкөлөрдү өнүктүргөн. Ошентип Голландия өзүнүн атаандаштарын өстүргөн.

- Англия жана Голландия менен кошо Франция да өнүккөн. Соодада маанилүү болгон шаар Париж болгон. Марсель шаары Жер ортолук деңизде негизги француз пунктү, Гавр Америка менен соода жасаган пункт болгон. XVII-XVIII к. Францияда соода шаарларынын жаңы түрү «porto-франко» пайда болгон, б.а. мамлекеттин бажы чегинен сырткары жайгашкан порттук шаар болгон. Марсель, Дюнкерк, Байонна, Лориан шаарлары. Порто-франко зоналарында өлкөнүн территориясында өткөрүлгөн протекционизм саясаты жүргүзүлгөн эмес. Бажы төлөмдөрсүз чет элдик товарларды алып келип иштетишкен. Ошентип, Марсель шаарында самын, шекер, жибек кездеме, парча, шляпа ж.б. өндүрүшү пайда болгон. Мындай өндүрүш пайдалуу/кирешелүү болгон, себеби өндүрүшүндө бажы төлөмдөрсүз арзан чийки зат колдонулуп, Франциянын башка областтарына сатууда бажы төлөмдөрү чет эдик товарларга караганда арзан/аз/төмөн болгон.
- **Бул мезгилде соодада адистешүү күчөн. Соода жана кредиттик операциялар болунгөн. Соода ички жана тышкы, дүң жана чекене соода деп болунгөн. Ушуну менен катар экспедитордук, комиссиондук жана транспорттук ишмердүүлүктөр пайда болгон.**
- **Ярмарка соодасынын уюштурулушу өзгөргөн. Товарлардын группаларына жараша адистештирилген, дүң ярмаркалар уюштурулган.**

- **Алгачкы капиталдын топтолушу мезгилинде акционердик компаниялар пайда болгон. Башында акционердин үлүшү акция деп аталып, акционерлерге атына жазылган/ көрсөтүлгөн.** Акцияларды башкага берүү акционерлердин чогулушунда каралган. XVIII к. анонимдик акциялар чыгарылып, эркин түрдө сатылган.
- **Сооданы уюштуруунун жаңы түрү биржа болгон. Ярмаркалардан айырмаланып, биржа дайыма иштеп соода операциялары товарларын мисалдары боюнча жүргүзүлгөн.**
- **Баалуу кагаздардын рыногунун өнүгүшү менен банктык кредит да өнүккөн.** Векселдердин эсеби операциясы кеңири жайылган: банкирден сумма алынган, вексельге анын аты көрсөтүлгөн, пайыздарды эсептөө жана банкирдин атына вексельди которуу. Банктар вексель сыйктуу банкноталарды чыгарган. Алар акчалар менен бирге жүгүртүүдө колдонулган. Банктык чектер пайда болгон: банкта эсебинин ээси чекте көрсөтүлгөн сумманы банкирге төлөө буюртмасы болуп саналат.
- **XVI- XVII к. мамлекеттик банктар түзүлө башталган.** Алгачкы мамлекеттик банк XV к. Генуяда түзүлүп, XVII к. Венециялык, Амстердамдык, Гамбургтук, Англиялык ж.б. банктар иштеп баштаган. М., 1694-ж. түзүлгөн Англиялык банк мамлекетти кредиттөө үчүн түзүлгөн, мындан сырткары жеке коммерциялык операцияларда активдүү катышкан кеңири колдонулган банкноталарды чыгарган.

Өнөр жай капитализминин калыптаңышынын «революциялық жолу»

Англияда өнөр жай капитализми

- *Өндүрүштүк төңкөрүлүштүн шарттары.* Өндүрүштүк төңкөрүлүш жүргөн алгачкы өлкө Англия болгон. XVIII к. ақыркы жылдарында башталып XIX к. башында аяктаган.
- Ал эми *саясий шарттар буржуазиялык революциянын (1640-1688) жыйынтығында түзүлгөн.* Саясий бийликтин жаңы системасы капиталдын ээлерине мамлекеттик башкарууга жетүүгө (парламент, министрлер кабинети аркылуу) мүмкүнчүлүк түзүлүп, иарба жүргүзүүнүн капиталисттик формаларынын өнүгүшү үчүн зарыл болгон шартарды түзүү үчүн мамлекеттин экономикалык саясатына багыт берген.
- *Мамлекеттин ишмердүүлүгү экономиканын маанилүү тармагы айыл чарбада капиталисттик өзгөрүүлөрдүн процессине көмөк көрсөткөн.* Революциянын жүрүшүндө кабыл алынган актыларга ылайык, чоң жер ээлери буржуазиялык менчикке айланып, мамлекетке карата феодалдык милдеттерден бошотулган. Өкмөт король жана анын жакындарынын колдорунан алынган жерлерди жаңы дворян жана буржуазия үчүн саткан, мамлекеттик казынаны каражаттар менен камсыз кылган.

- Айылдык агрардык өндүрүш (жер иштетүү менен байланышкан «феодалдык» дыйканчылык менен бирге) азайган. *Фермерлердин кирешелеринин жогорулаши менен бош акчалар топтолуп, алар өнөр жайга инвестициялоого каражаттары болгон. Капитал рыногуна чоң жер ээлери тарабынан жер рентасынын бир бөлүгү келип турган. Өнөр жай үчүн керектүү болгон эмгек рыногу жер үлүшү болбогон дыйкандар менен толукталып турган.* Капиталисттик айыл чарбанын өнүгүшү, буржуазиялык революция менен тездетилип, өнөр жай төңкөрүлүшү маанилүү шарт болгон.
- Индустриализация үчүн зарыл болгон шарттарды даярдоодо *фабрикалык өнөр жайга өтүүгө зарыл болгон техникалык, уюштуруучулук жана финансыйлык шарттарды даярдаган мануфактуранын мааниси жогору болгон.*
- Мануфактурада эмгектин бөлүнүү өндүрүштүк процесстерди автоматтык түрдө кайталанган операцияларга бөлүнүүсү камсыз кылыш, бул операцияларды адистешкен жумушчулар аткарып, колдонулган каражаттардын жөнөкөйлөнүүсүнө алып келген. Мануфактура, ишкананын ээлерине жогорку кирешелерди алып келген адистешкен жумушчуларды даярдаган. Бул кирешелер чоң капиталды керектирген маанилүү шарт болгон.
- Өнөр жай товарына жогорку баа коюу менен өнөр жай тармагына капиталдын келиши камсыз кылышынган.

- ▶ **Экономиканын тармактарынын өнүгүшү жана мамлекеттик муктаждыктар кредиттин зарылчылыгын пайда кылган.** 1694-ж. Англия банкы түзүлүп, мамлекетке жаңы ссудаларды берүүнүн ордуна банкнота чыгаруу укугуна ээ болгон. Мындан сырткары векселдердин эсебин да жүргүзгөн. Карыз берүү системасынын кеңири жайылыши индустрIALIZАЦИЯ үчүн чоң мааниге ээ болгон. Карыздын өнүгүшү менен баалуу кагаздар менен операциялардын өнүгүшүнө, фондулук рынок, ишкерлердин жана кредит-финансы жана акча тармактарында адистердин группалары пайда болгон.
- ▶ **Буржуаздык революциянын жүрүшүндө мамлекеттик салык саясаты өзгөргөн.** Көп керектелген товарларга кыйыр салыктар колдонула баштаган, 1689-ж жерге салык киргизилген.
- ▶ **Төңкөрүлүштүн маанилүү шартты Англиянын XVIII к. Чоң колониалдык державага айлануусу болгон.** Индия, Түндүк Америкадагы колонияларды эксплуатациялоо англиялык өнөр жайдын чийки зат жана финансыйлык базасын кеңейтип, рыноктор менен камсыз кылган. Англияда темир жана таш көмүр кендери жана нооту өндүрүшү үчүн чийки заты болгон, ыңгайлуу географиялык абал жана жаратылыш шарттары – дарыялардын көптүгү темир жол транспортунун пайда болушуна чейин чарбалык коммуникациялар мүмкүнчүлүгүн түзгөн.

- ▶ **Төңкөрүлүштүн натыйжасында уюштуруунун фабрикалык формасына өтүү ишке ашкан.** Токуу өндүрүшүндө суу кыймылдаткычы бар машиналарды колдонуу атайын өндүрүш имаратында/ жайга – фабрикада колдонуу мүмкүн болгон. Алгачкы токуучу фабрика 1769-ж. Аркрайт тарабынан курулган. 1790-ж. Англияда 150 токуучу фабрика болгон. XVIII к. аягында буу энергетиканын негизинде өнөр жай тармагында көптөгөн фабрикалар түзүлгөн. «Таймс» газетинин типографиясында 1814-ж. буу менен иштеген басуучу станок орноштурулуп, газетанын чыгышы 1 saatta 400 дөн 1100 экземплярга чейин жогорулаган.
- ▶ **XIX к. биринчи жарымында акыркы стадияга өткөн – жаңы түрдөгү транспорттун чыгышына келген.**
- ▶ **Буу кыймылдаткычы суу транспортунда колдонула баштаган.** Биринчи пароход Англияда 1811-ж. пайда болгон, алгачкы темир жол 1825-ж. курулган.
- ▶ **Локомотивдин ылдамдыгы 12 км/саат болгон.** Чарбалык маанидеги темир жолдун (Ливерпулдун чоң портунан Манчестердин пахта өнөр жайынын борборуна чейин) ачылышы 1829-ж. болгон. Темир жолдордун курулушу оор өнөр жайдын продукциясына болгон талап жогорулаган. Бул чоң экономикалык көтөрүлүүнүн фактору болгон. Жаңы транспорт каражаттарын колдонуу товарлардын жүгүртүүсүн тездеткен, аларды ташуу наркын төмөндөткөн, ички жана тышкы рыноктордун өнүгүшүнө көмөк көрсөткөн.

- ▶ **Англиянын чарбасынын структурасындагы өзгөрүүлөр.** Өндүрүштүк төңкөрүлүш жана анын аркасынан келген өнөр жайдын көтөрүлүшү Англия экономикасынын түзүлүшүн өзгөрткөн. *Агрардык өлкөдөн индустрىалдык державага айланган.* 1870-ж. өнөр жайда (курулуш секторун кошкондо) эмгек ресурстардын 50% иштеген, Англиянын калкынын 86% шаар жана иш/жумушчу поселокторунда жашаган. Интенсивдүү урбанизация процесси өлкөнүн түндүгүндөгү жаңы өнөр жай борборлорунун өсүшү менен (Манчестер, Ливерпуль, Бирмингем, Лидс ж.б.) коштолгон.
- ▶ *XIX к. экинчи жарымынан экономиканын динамикалык сектору оор өнөр жайы болуп, 1860-ж. өсүү ылдамдыгы боюнча жөнөил өнөр жайды ашып өткөн.* Оор өнөр жайдын өнүгүшүнө европалык өлкөлөрдүн жана АКШнын ар кандай техникага болгон талабы болгон. Ички рынок үчүн иштеген оор өнөр жайы тышкы рынокко өндүрө баштаган.
- ▶ Бирок экономикада XX к. чейин текстиль тармагы доминанта болгон.
- ▶ Англияда калыптанган жаңы өндүрүштүн индустрىалдык түрү атаандашууга жөндөмдүү продукциянын өндүрүшүн камсыз кылып, масштабы ички рыноктун көлөмүнөн жогору болгон. Өлкө дүйнөлүк өнөр жай продукциясынын 1/3 бөлүгүн өндүрүү менен экономикалык лидерге айланган.

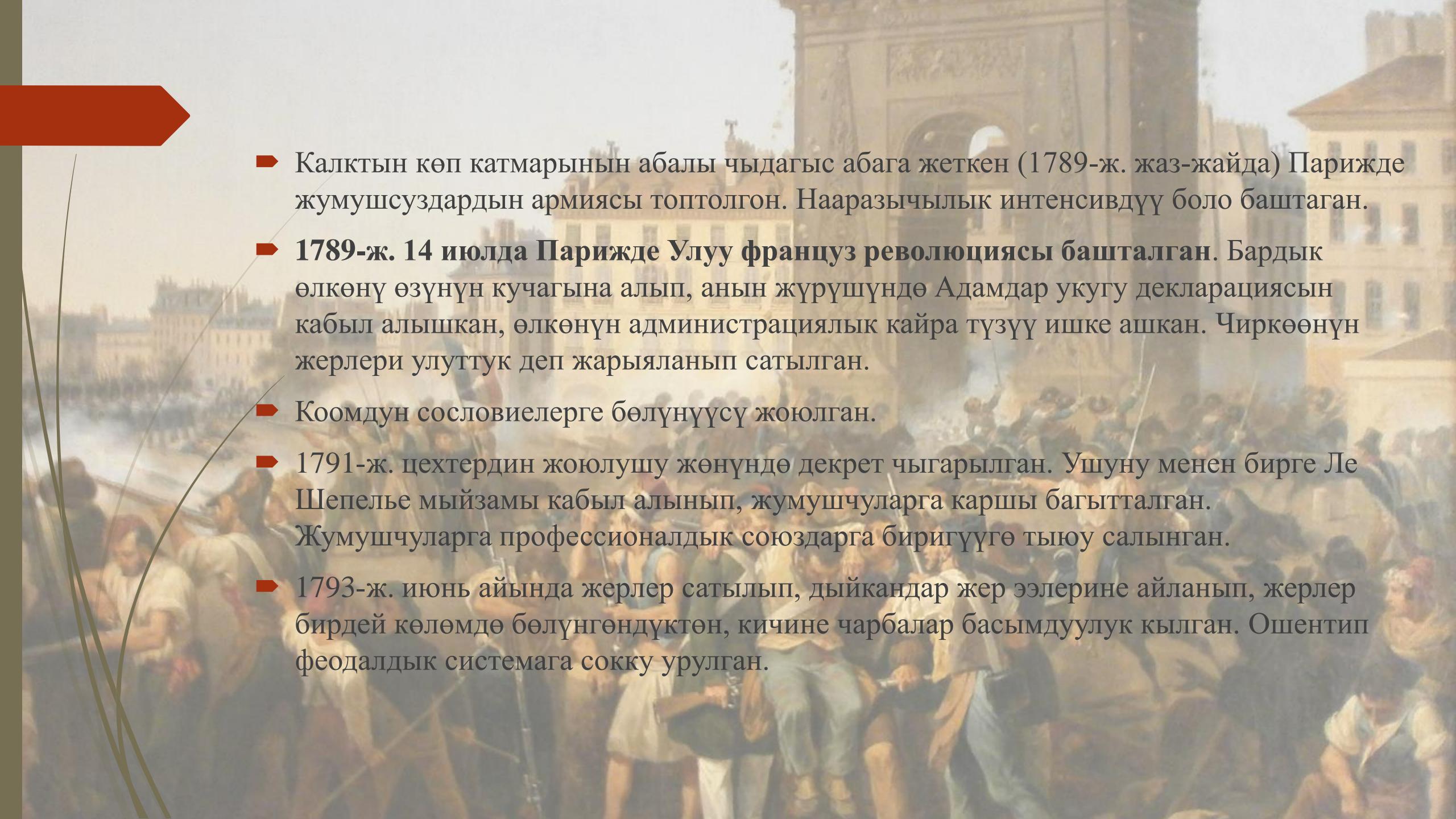
- **XIX к. экинчи жарымында Англияда колониалдык банктардын системасы түзүлгөн.** Ошону менен бирге чет элдик банктар да пайда болгон. Алар өлкөлөрдүн тышкы соода операцияларына байланыштуу банктык ишмердүүлүктүү жүргүзгөн.
- *Индустриалдык системанын калыптанышы мезгилинде английлык экономиканын мүнөздүү белгиси узак мөөнөттүк кредиттерди берген банктык мекемелердин жоктугу болгон.*
- Ипотекалык банктар болгон эмес.
- XVIII к. башында көпөстөрдүн капиталдарын чоң өнөр жай ишканаларын куруу, соода операцияларын жүргүзүү үчүн бириктирген адамдар пайда болгон. Кийин баш өздүк каражаттарды бул адамдарга бергендер да болгон. Ушунун натыйжасында жаңы мекеме Лондон фондулук биржасы да пайда болгон.
- XVIII к. аягында негизги операциялары мамекеттик облигациялар менен бөлгөн операциялар болгон. Бай финансисттер группаларга биригип мамлекеттик жаңы зайдын облигацияларын сатып алыш, чекене соодасын жүргүзгөн. Мындай операциялар алыш келген кирешелер жогору болуп, чоң риск менен байланышкан.
- Лондон акча рыногунда маанилүү абалга Ротшилддин банкир үйү ээ болгон, 1804-ж. негизделип, эл аралык арбитраж операцияларын жүргүзүп, чет элдик зайдарды жайгаштыруу, чет элдик векселдердин эсебин жүргүзгөн.

- **1815-ж. кийин Англия дүйнө үчүн капитал рыногуна айланган. Лондондук фондулук биржа дүйнө үчүн капиталга болгон муктаждыкты канааттандырган жер болгон.**
- Акча чарбасы, финансыйк система. Өлкөнүн капиталисттик экономикасынын интенсивдүү өнүгүүсү туруктуу акча жүгүртүүсүн талап кылган, ошол мезгилде **алтын стандарт – акча системасынын негизинде** ишке ашыруу мүмкүн болгон, жалпы эквиваленттин ролун алтын аткарган. Жүгүртүүдө алтын монеталар жана белгиленген курс боюнча алтынга алмашкан кагаз акчалары болгон. XVIII к. аягында – XIX к. башында өлкөнүн акча системасынын бузулушу кагаз акча алтынга алмашылбай калган. Наполеон жана континенталдык блокада мезгилинде банкноталардын кошумча эмиссиясы алардын наркынын төмөндөшүнө алыш келип, 1813-ж. банкнота жана алтын ортосундагы айырма 25% түзүп, маанилүү товарлардын баалары жогорулаган.
- **1867-ж. Парижде өткөн эл аралык конференциянын чечими менен алтын дүйнөлүк акчанын жалгыз формасы болуп юридикалык жактан бекиген.** Дүйнөлүк акчанын негизги резервдери мамлекеттердин борбордоштурулган алтын запастары болгон. Бардык борбордук банктардын чет элдик валютанын резервдери фунт стерлинг аркылуу лондондук банктарда сакталган. Валюталарды алмашуу рыноктук курстар аркылуу жүрүп, алмашуу курсу өзгөргөн эмес, башка валюталар менен фунт стерлингдин курсу белгилүү бир паритеттен кеткен эмес. Ошентип, Англия эл аралык валюта системасынын борборуна айланган.

Францияда өнөр жай капитализми

- ▶ Француз экономикасы XVI к. экономикалық жандануудан кийин эки қылым бою депрессияда болуп XVIII к. экинчи жарымында терең экономикалық қризиске айланган.
- ▶ Франция менен Ангияда күчүнө кирген соода келишиминен кийин **1787-ж. соода-өнөр жай кризиси башталган**. Англиянын өнөр жай товарларына коюлган төмөн импорттук пошлиналар француз өнөр жайынын ички рынокто абалын кыйындаткан. Пахта жана жүн өнөр жайында кризис жүргөн, бул тармактагы мануфактураларда колдонулган *техника жөнөкөй механикалық станок* болуп, адамдын колу менен киймылдаган. Күчтүү атаандашка учурал, мануфактурадагы өндүрүш көлөмү кыскарган.
- ▶ **1789-ж. өлкөдө жалпы экономикалық конъюнктуранын төмөндөшү менен экономикалық кризис жүргөн.**
- ▶ 1788-ж. жайы түшүмсүз, кыш абдан суук болгон. Жүзүм талаалары талкаланып, жибек өндүрүү үчүн чийки затты өндүрүү кыскарган. 1788-1789-ж. агрардық кризис нан жана керектүү товарлардын бааларын жогорулаган. Жүзүм өстүрүү айыл чарбанын маанилүү тармагы болуп, төмөнкү баалардан жапа чеккен. Кирешенин төмөндөшү агрардық сектордун катастрофасы болгон. Экономикалық абалдын начарлашы феодалдык төлөмдөрдү жана рентаны жогорулатып, дыйкандардын турмуш деңгээли төмөндөгөн.

-
- ▶ Калктын көп катмарынын абалы чыдагыс абага жеткен (1789-ж. жаз-жайда) Парижде жумушсуздардын армиясы топтолгон. Нааразычылық интенсивдүү боло баштаган.
 - ▶ **1789-ж. 14 июлда Парижде Улуу француз революциясы башталган.** Бардык өлкөнү өзүнүн кучагына алып, анын жүрүшүндө Адамдар укугу декларациясын кабыл алышкан, өлкөнүн администрациялык кайра түзүү ишке ашкан. Чиркөнүн жерлери улуттук деп жарыяланып сатылган.
 - ▶ Коомдун сословиелерге бөлүнүүсү жоюлган.
 - ▶ 1791-ж. цехтердин жоюлушу жөнүндө декрет чыгарылган. Ушуну менен бирге Ле Шепелье мыйзамы кабыл алынып, жумушчуларга каршы багытталган. Жумушчуларга профессионалдык союздарга биригүүгө тыюу салынган.
 - ▶ 1793-ж. июнь айында жерлер сатылышынан кийин, жерлер бирдей көлөмдө бөлүнгөндүктөн, кичине чарбалар басымдуулук кылган. Ошентип феодалдык системага сокку урулган.

Наполеон Бонапарт

► 1799-ж. ноябрда бийликтеги генерал Наполеон Бонапарт келип, анын саясаты буржуазиянын кызыкчылыктарына баш ийип, аскер өнөр жайынын өнүгүшү колдоого алынган.

► 1806-ж. Наполеон Берлинде белгилүү Континалтадык блокада жөнүндө Декретке кол койгон.

- **Блокаданын максаты француз өнөр жайы жана соодасы үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү, союздук өлкөлөрдөн чийки затты чыгаруу, Францияга өнөр жай товарларынын киришин токтотуу болгон.**
- Континенталдык блокаданын биринчи жылдары *Франция, Германия, Варшавдык герцогдук жана Россиянын өнөр жайынын көтөрүлүшүнө шарт түзгөн*. Францияда пахта жана жүн ийрүү, иштетүү тармагында чоң механизацияланган ишканалар пайда болгон. Бирок бул тармактар импорттук пахтага болгон муктаждыгы жогору болгон. Англияга чоң сокку урууну каалаган Наполеон ал өлкө менен соода жүргүзүүгө тыюу салган. Boehк жана пахтанын келиши токтоп, фабрикалар жабылып жумушсуздук күчөгөн. Союздук мамлекеттердин порттору – Германия, Голландия, Италия – экономикалык жана соода байланыштары үзүлгөн. Франциянын айыл чарбасы товарды сатууда кыйынчылыктарга туш болгон, буудай, шарап ж.б. товарларынын импортунун кыскарышы баалардын төмөндөшүнө алып келген.
- Өлкөдөгү нааразычылык Наполеонду койгон максатынан баш тартууга аргасыз кылган. 1811-ж Францияда лицензиялар системасы киргизилген. Белгилүү бир төлөм жүргүзүү менен Франциядан товарын бир көлөмүн чыгарууга уруксат берилген. Мындай практика Францияда гана болуп, башка өлкөлөрдүн нааразычылыгын туудурган.

- ▶ Өнөр жай тармагында көрүнүктүү прогресс болгон. Текстиль тармагы кайра иштетүү тармагында алдыңкы орунду ээлеген. 1815-1830-ж. паҳтаны керектөө 3 эсे жогорулаган, жибек өндүрүшүнүн көлөмү жогорулаган.
- ▶ Металлургиялык өндүрүштүн көлөмү жогорулаган. 1818-ж. таш көмүрдү колдонуу менен чоюн жана темирди эритүү башталган. Жаңы товарлар пайда болгон: металл идиш, керебет ж.б.
- ▶ Бирок өндүрүштө XIX к. башында буу машинасы кеңири жайылган эмес. Машина куруу ишканалары болгон, бирок алар англиялык капиталисттерге таандык болуп, жумушчуларды да Англиядан алып келишкен.
- ▶ **Өндүрүштүк революция XVIII к. ақыркы жылдарында башталган.** Улуу француз революциясы өндүрүштүк революцияны төздеткен. Цехтик система жоюлган, эркин соода принциптери кабыл алынган. Феодалдык режимдин кулашы дыйкандардын миграциясын жөнүлдеткен. Алардын дифференциациясы күчөгөн. Фабрикалык өнөр жайдын өнүгүшү үчүн керек болгон эмгек рыногу пайда болгон.
- ▶ Сатуу рыноктору өнүккөн. Акырындык менен айылдарда өнөр жай товарларын сатуу көлөмү жогорулаган. Наполеондук жортуулдар француз даяр товарлардын экспортун кеңейткен. Англиялык техникин колдонулушу фабрикалык системага өтүүнү жөнүлдеткен.

- ▶ 1789-1815-ж. өнөр жай мануфактуралык формада болгон.
- ▶ Францияда өнөр жайдын өнүгүшүнүн өкмөттүн саясаты кечендеткен. Өнөр жай өндүрүүчүлөрдүн жана аграпардык өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыштары карама-карши келгенде, өкмөт аграпардык өндүрүүчүлөрдүн тарабында болгон. 1814-ж. Франциядан жүндү экспорттоого уруксат берген мыйзам кабыл алганда ички рынокто жүн кымбаттаган. Жогорку протекционисттик тарифтер башка мамлекеттердин тиешелүү жообун пайда кылып, чет мамлекеттерде француз товарлардын сатышын кыйындаткан. Англиянын атаандашуусу башка европалык жана европалык эмес өлкөлөр менен соодасын кыйындаткан.
- ▶ **Өндүрүштүк төңкөрүлүш XIX к. 20-40-ж. интенсивдүү жүргөн, өзгөчө 50-60-ж. тез жүргөн.**
- ▶ Текстиль өндүрүшүндө фабрикалык интенсивдүү түрдө өнүккөн. Жибекти иштетүү Лиондо жайгашып, XIX к. ортосунда жыл сайын 2 млн кг жибек иштетилген. Лион Европанын чоң жибек токуучу борборуна айланган. Өндүрүш көлөмдөрү боюнча пахта өндүрүшү алдыда болгон.
- ▶ Оор өнөр жайы өнүккөн 1840-1850-ж. буу машиналарынын көлөмү бат өскөн. 1840-ж. аягында 5 мин буу машинасы колдонулса, 20 жылдан кийин 29 минге жеткен.

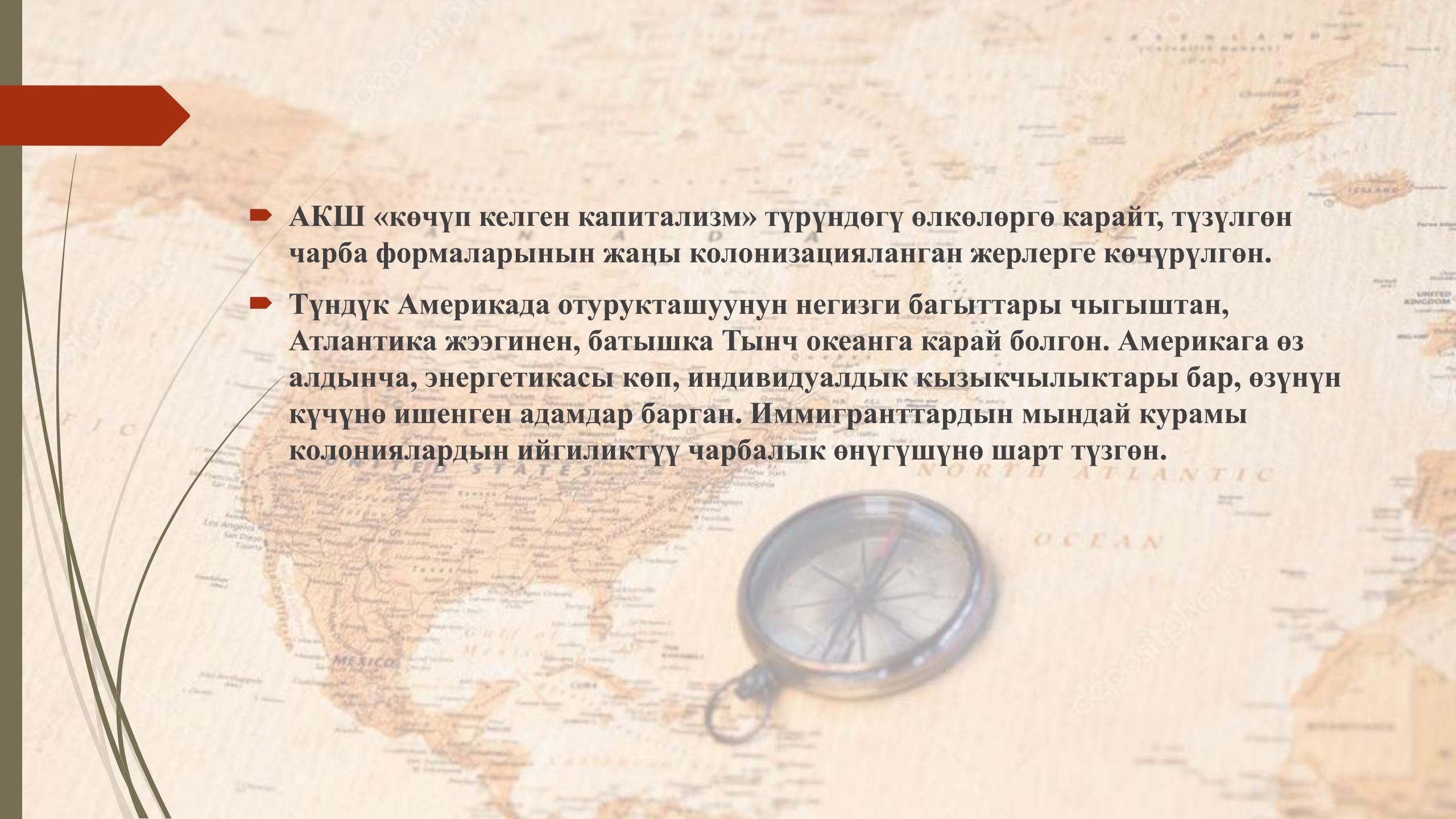
-
- Ошентип өнөр жай өндүрүшү 6 эсे жогорулаган, өнүгүү ылдамдыгынын өсүшүн билдирет, француз экономикасынын алдыңкы тармактарында өндүрүштүк төңкөрүлүш аяктаган.
 - Франциянын экономикасынын өнүгүшүндө темир жолдор маанилүү ролду ойногон. Алгачкы темир жол 1832-ж. Лион менен Сент-Этьен ортосунда курулган. 1830-ж. темир жолду куруу кеңейген. 1840-ж. өкмөттүн колдоосуна алынып, 1844-ж. бул курулушту шыктандыруу боюнча мыйзам кабыл алынган. 1859-ж. өкмөт темир жолдун дивиденттерин гарантиялаган, акциялардын ээлериине 4% киреше гарантиялаган. Бул чаалар темир жолдун курулушун кеңейткен.

- 1863-ж. «Лион кредити» деген банк ачылып, шаардык банктар үчүн олуттуу атаандаш абалына келген.
- Чоң финансыйлык операциялар «Жогорку банктардын» группасы тарабынан жүргүзүлгөн. Алар чоң резервдик капиталга ээ болушкан. Француз капиталы өлкөдөн кетип баштап, Париж чет элдик мамлекеттик жана темир жол зайдарын жайгаштыруу үчүн борбордук рынокко айланган.
Француз капиталы бүтүндөй континенталдык Европанын каржылоосунда маанилүү ролду ойной баштаган. 1870-ж. чет элдик баалуу кагаздарга инвестицияланган капитал 10-12 млрд франк көлөмүндө болгон.
- *XIX к. экинчи жарымына чейин экономикалык өнүгүү деңгээли боюнча Англиядан кийин экинчи орунда турган чоң өнөр жай өлкөсү болгон.* Наполеон III (1852-1870) империясы мезгилинде акционердик коом, банктар, темир жолду курган компаниялар, фабрикалар, заводдор пайда болгон.
- *1857-ж. кризис өлкөнүн өнөр жайын 3-4 жылга артка таштап, бирок бат эле жеңген.* 1860-ж. АКШда жарандык согуш жана англо-француз соода келишими текстиль жана металлургиялык өнөр жай тоскоолдуктарды жараткан, бирок мамлекеттик субсидиялар менен жумшартылган. 1865-1866-ж. тармактардын кайрадан жабдылыши менен жакшыртуу пайда болгон. 1867-ж. дүйнөлүк кризистин таасири менен өнөр жай өндүрүшү башталып, 1868-ж. кайрадан өсүү башталып, Франк-прустук согуш менен үзүлгөн.
- Империя жылдарында тоо-кен жана металлургиялык өнөр жай тез өнүгүп, темир жолдорун кецири тармагы курулган. Өнөр жайда колдонулган буу машиналардын саны жогорулаган. Айыл чарбада интенсификация байкалган. 1851-1871-ж аралыгында айыл калкы 1,7 млн адамга кыскарып, шаар калкы 2,1 млн адамга көбөйгөн.

-
- ▶ Германия, Россия жана Япония Англиядан кийин индустриализация жолуна түшкөн. Ушунун жалпы себеби узун убакыт бою сакталган феодалдык режим, экономикалык артта калууну шарттаган. Анын талкаланышы акырындык менен мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн реформалар аркылуу жүргөн.
 - ▶ Бул өлкөлөрдүн өкмөттөрү экономикалык артта калууну, Англияда, Франция, АКШда буржуазия аткарған функцияларды өзүнө алуу менен жөнүүгө аракет кылышкан.
 - ▶ Англиядан кийин Германия сырткы факторлордун маанилүү таасири астында бул жолго түшкөн.

АКШда «көчүп келген капитализм»

-
- АКШ «көчүп келген капитализм» түрүндөгү өлкөлөргө карайт, түзүлгөн чарба формаларынын жаңы колонизацияланган жерлерге көчүрүлгөн.
 - Түндүк Америкада отурукташуунун негизги багыттары чыгыштан, Атлантика жээгинен, батышка Тынч океанга карай болгон. Америкага өз алдынча, энергетикасы көп, индивидуалдык кызыкчылыштары бар, өзүнүн күчүнө ишенген адамдар барган. Иммигранттардын мындай курамы колониялардын ийгиликтүү чарбалык өнүгүшүнө шарт түзгөн.

- ▶ XVIII к. аягында Түндүк Америкада өндүрүштүн мүнөзү жана бизнести структурасы менен айырмаланган үч регион аныкталган. **Түндүк-Чыгыш** ишкөр аngлиялык соода өнөр жай буржуазиясы болу регионду мануфактуралык өндүрүш жана сооданын борборуна айланган. Аграардык сектордо кичине жана орто фермердик чарбалар басымдуулук кылган. **Түштүк** чоң семиз жерлерге ээ болуп, аngлиялык жер аристократиясы чөйрөсүнөн иммигратттарды тарткан. Мамлекеттен менчикке чоң жерлерди алып жумушсуздардын жетишсиздиги шартында кул эмгегине таянган плантациялык чарбаларды уюштурушкан. **Батыш** региондо отурукташуусу жана жер иштетүү болгон эмес. Качып келген адамдар (скваттерлер) өз алдынча жер басып алып, эркин фермердик чарбаларды түзүшкөн.
- ▶ Бул региондордо тарыхый өнүгүшү социалдык-экономикалык бир тектүү болбогондугу, синхрондуу эмес болушу мүнөздүү болгон. Ошондуктан бул региондун жолу жана өнөр жай капитализминин калыптанышынын убактысы ар кандай болуп, башкалардан айырмаланган.

Өндүрүштүк төңкөрүлүштүн жүргүзүлгөн

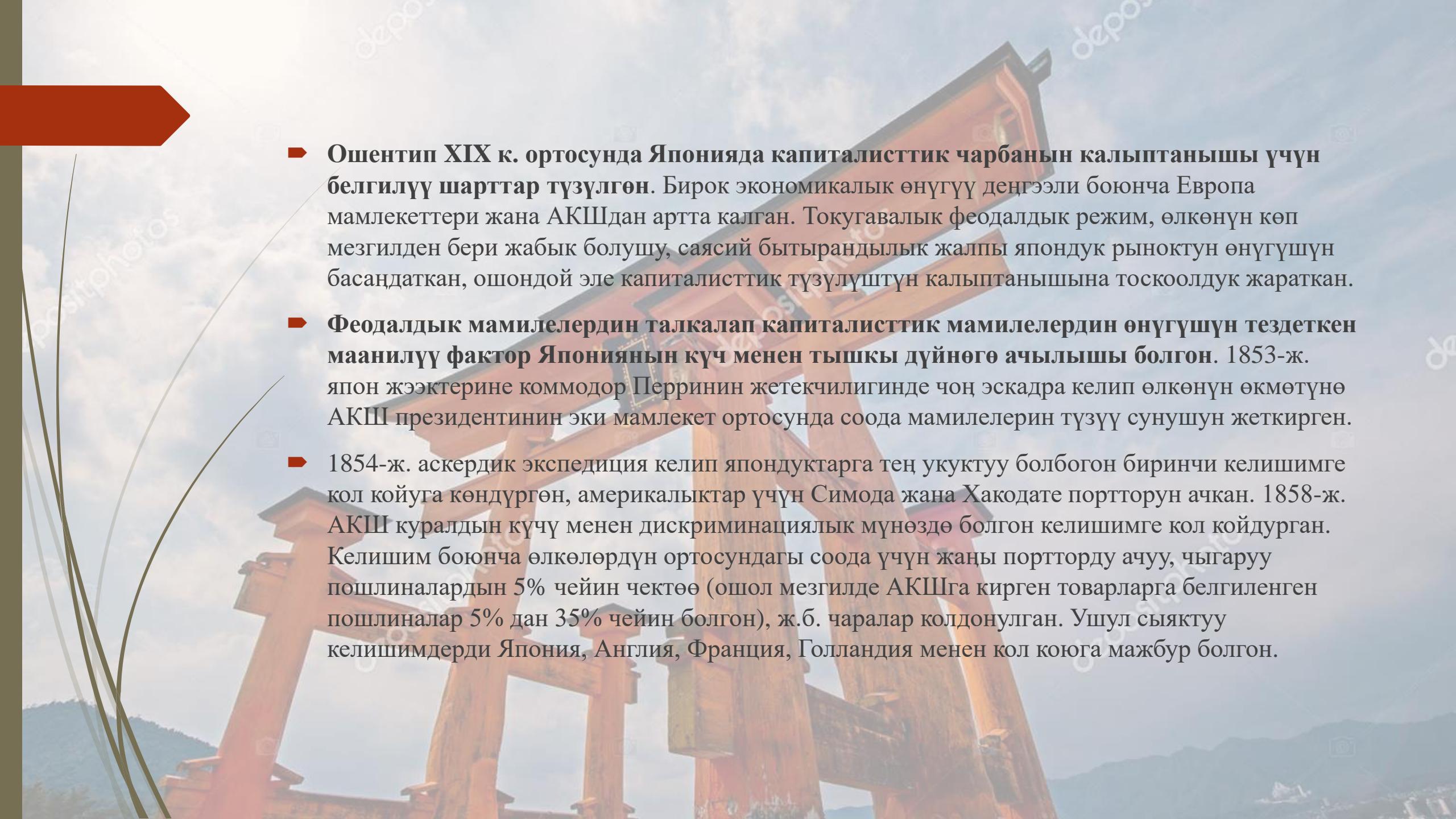
- ▶ АКШда өндүрүштүк төңкөрүлүш XIX к. биринчи он жылдыгында жүргүзүлгөн. Түндүк-Чыгышта классикалык английялык моделди кайталап 1860-ж. аяктап, чарбанын алдыңкы тармактарында фабрика тибиндеги өндүрүштүн бекилиши менен аяктаган.
- ▶ Өндүрүштүк төңкөрүлүштүн *башталгыч* этабында текстиль өндүрүшүндө фабрикалык система жсана механизация ишке ашкан. Пахта токууда алгачкы машиналар XVIII к. аягында пайда болгон. Бул тармакта кол эмгеги колдонулбастан дароо машиналык өндүрүш калыптанган. XIX к. биринчи он жылдыгында ийрүү фабрикалардын тез өсүшү орун алып Аркрайттын өндүрүшүнүн мисалында курулган. Курулган фабрикалардын ичинен Англиядан келген Слестер тарабынан 1790-ж. уюштурулган фабрика белгилүү болгон. Ал чоң ишкөргө айланып, американлык «өнөр жай тармагынын атасы» катарында тарыхка кирген.

- ▶ Каналдардын курулушу менен бирге шоссе жана темир жолдорунун курулушу жүргөн. Алгачкы темир жол Балтимор менен Огайонун ортосунда 1828-1830-ж. курулган.
- ▶ 1840-1860-ж. темир жолдун курулушу тез өнүгө баштаган. Темир жолдорду курган компаниялар мамлекеттен жер, курулуш материалдарды, чоң көлөмдөгү акча субсидиясын акысыз алышкан. Бул тармакта ишкердүүлүк чоң киреше алып келип, капитал инвестициялоо үчүн жакшы тармак болгон.
- ▶ **1851-1857-ж. аралыгында темир жол курулушуна жасалган инвестициялар 1 млрд долларды түзгөн.**
- ▶ Куруу ылдамдыгы дүйнөдө эң жогорку болгон. 1840-1860-ж. темир жол линияларынын узундугу 10 эссе жогорулаган (4535 тен 49000 км ге чейин), дүйнөлүк темир жол тармагынын жарымын түзгөн. Ошентип транспорттук системада өзгөрүүлөрдүн натыйжасында капиталисттик ишкерчиликке улам жаңы территориилар тартылган. *Темир жол транспортунун өзгөчөлүгү 1860-ж. паровоздордо отун катары жыгач отун колдонулган.*
- ▶ Өндүрүштүк төңкөрүлүш кара металлургия, көмүр, машина куруу тармагында жүргөн.

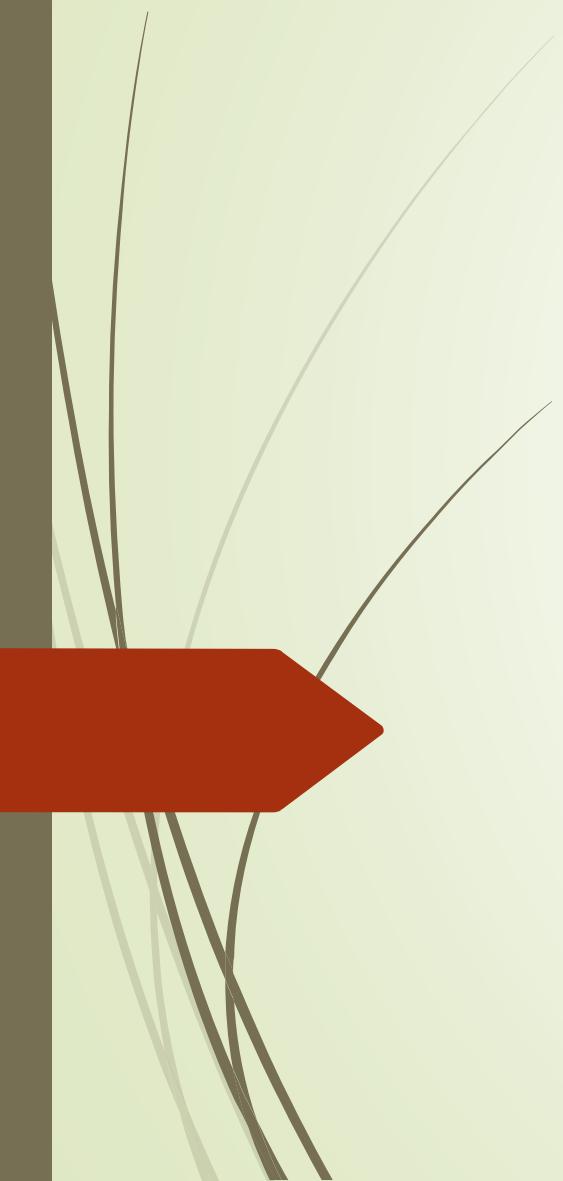
- ▶ XIX к. башында (1803-ж.) Филадельфияда буу машиналардын өндүргөн алгачкы завод курулган. 1830-ж. баштап паровоздордун өндүрүшү башталган.
- ▶ Оор өнөр жайынын маанилүү тармагы айыл чарба машиналарды куруу болуп, продукциясы өлкө ичинде жана чет мамлекеттерде кецири колдонулган.
- ▶ XIX к. биринчи жарымында кеме куруу бат/тез өнүккөн. Ошону менен катар американык соода флоту тез өнүккөн.
- ▶ АКШда биринчи буу машинасы XVIII к. аягында тоо-кен, жыгач иштетүү тармагында сууну чыгаруу үчүн колдонулган. *Бирок XIX к. 40-ж. чейин өнөр жайда негизги энергия катарында суунун энергиясы колдонулган.* Бул энергия буу машиналарын колдонуудан 4 эсे арзан болгон.
- ▶ **1840-ж. баштап буу кыймылдаткычтары кецири жайылып, 1860-ж. оор өнөр жайы, дарыя, деңиз жана темир жол транспортунда маанилүү позицияларды ээлеген.**
- ▶ Өндүрүштүк төңкөрүлүштүн жүрүшүндө дүйнөгө таанылган маанилүү ачылыштар жасалган. 1840-1850-ж. аралыгында 6489 патент берилген.
- ▶ Америкалык мугалим Уитни пахтаны тазалаган машинаны ойлоп тапкан. Бул машинаны колдонуу эмгектин өндүрүмдүүлүгүн 100 эсе жогорулаткан.

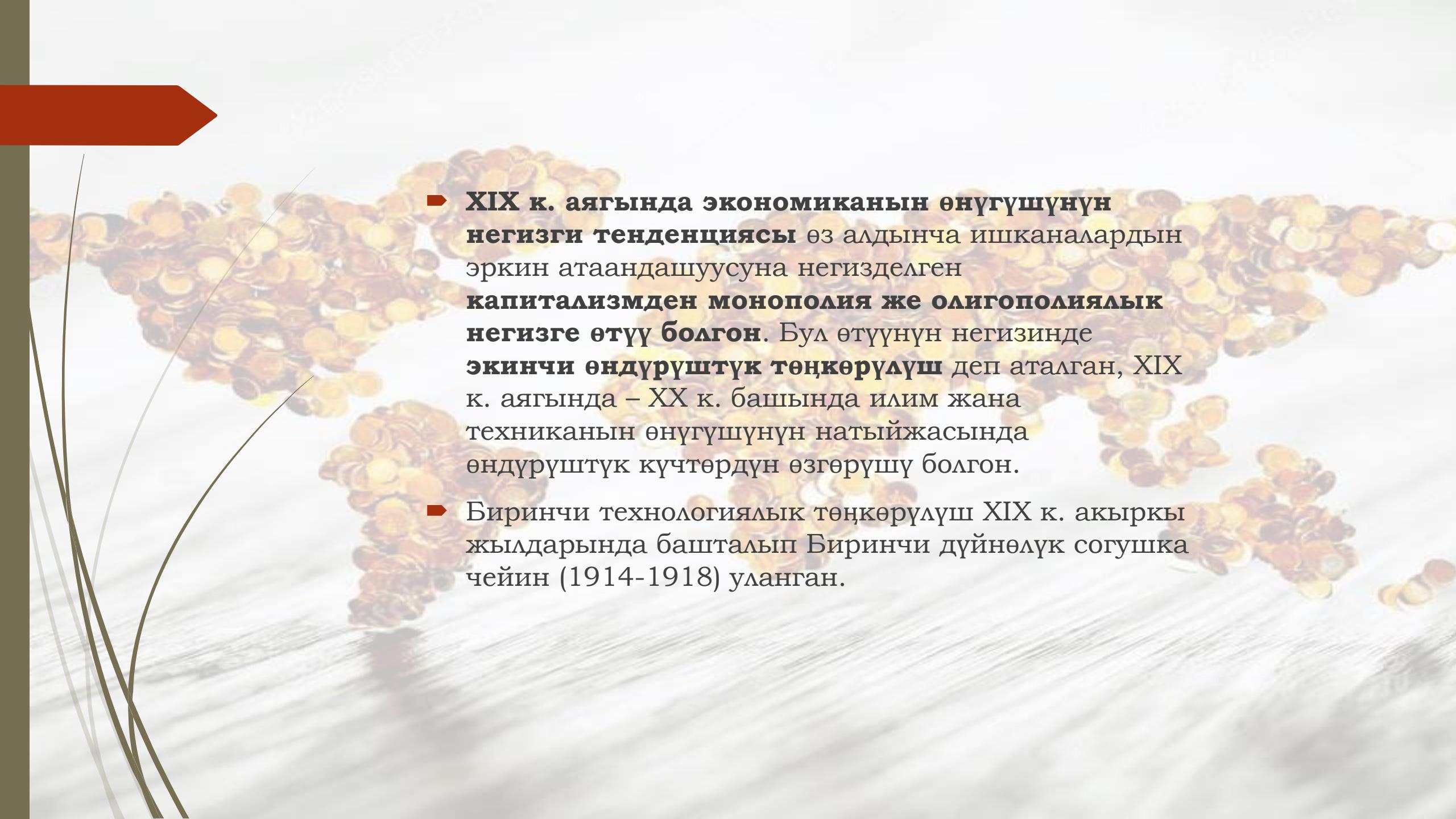
Япониянын өнөр жайынын өнүгүшүнүн «революциялык модели»

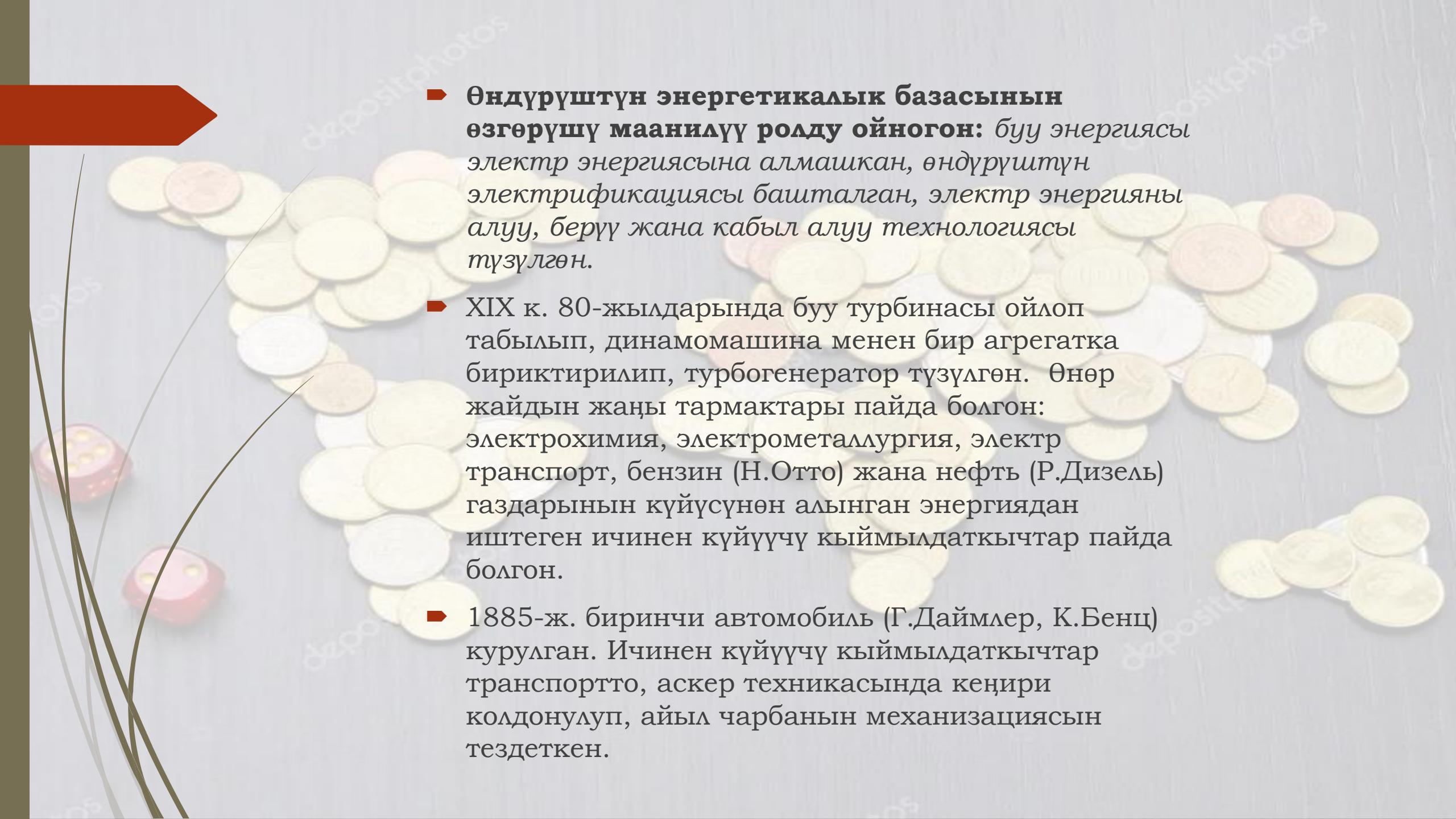
-
- ▶ **Ошентип XIX к. ортосунда Японияда капиталисттик чарбанын калыптанышы үчүн белгилүү шарттар түзүлгөн.** Бирок экономикалык өнүгүү деңгээли боюнча Европа мамлекеттери жана АКШдан артта калган. Токугавалык феодалдык режим, өлкөнүн көп мезгилден бери жабык болушу, саясий бытырандылык жалпы япондук рыноктун өнүгүшүн басандаткан, ошондой эле капиталисттик түзүлүштүн калыптанышына тоскоолдук жараткан.
 - ▶ **Феодалдык мамилелердин талкалап капиталисттик мамилелердин өнүгүшүн тездеткен маанилүү фактор Япониянын күч менен тышкы дүйнөгө ачылышы болгон.** 1853-ж. япон жээктерине коммодор Перринин жетекчилигинде чоң эскадра келип өлкөнүн өкмөтүнө АКШ президентинин эки мамлекет ортосунда соода мамилелерин түзүү сунушун жеткирген.
 - ▶ 1854-ж. аскердик экспедиция келип япондуктарга тен үкуктуу болбогон биринчи келишимге кол койуга көндүргөн, американлыктар үчүн Симода жана Хакодате портторун ачкан. 1858-ж. АКШ куралдын күчү менен дискриминациялык мүнөздө болгон келишимге кол койдурган. Келишим боюнча өлкөлөрдүн ортосундагы соода үчүн жаңы портторду ачуу, чыгаруу пошлиналардын 5% чейин чектөө (ошол мезгилде АКШга кирген товарларга белгиленген пошлиналар 5% дан 35% чейин болгон), ж.б. чаалар колдонулган. Ушул сыйактуу келишимдерди Япония, Англия, Франция, Голландия менен кол коюга мажбур болгон.

-
- ▶ **Япония капиталисттик чарбанын калыптанышынын өзгөчөлүгү өндүрүштүк төңкөрүлүштүн жүрүшүндө монополиялардын калыптанышы башталган.**
 - ▶ 1880-ж. япон рыногун толтурган чет элдик товарлар менен атаандашуу күрөшүн жүргүзүү үчүн курулган. Алгачкылары текстиль фабрикалары, кагаз компаниялары картель түрүндө биригишken.
 - ▶ Монополиялардын пайда болушунун башка максаты үй-бүлөлүк соода үйлөрүнүн ишмердүүлүк тармактарын кеңейтүү болгон.
 - ▶ Япондук монополиялар – дзайбацу - ар канда тармактардын ишканаларын бириктирген конгомерат формасында болгон.

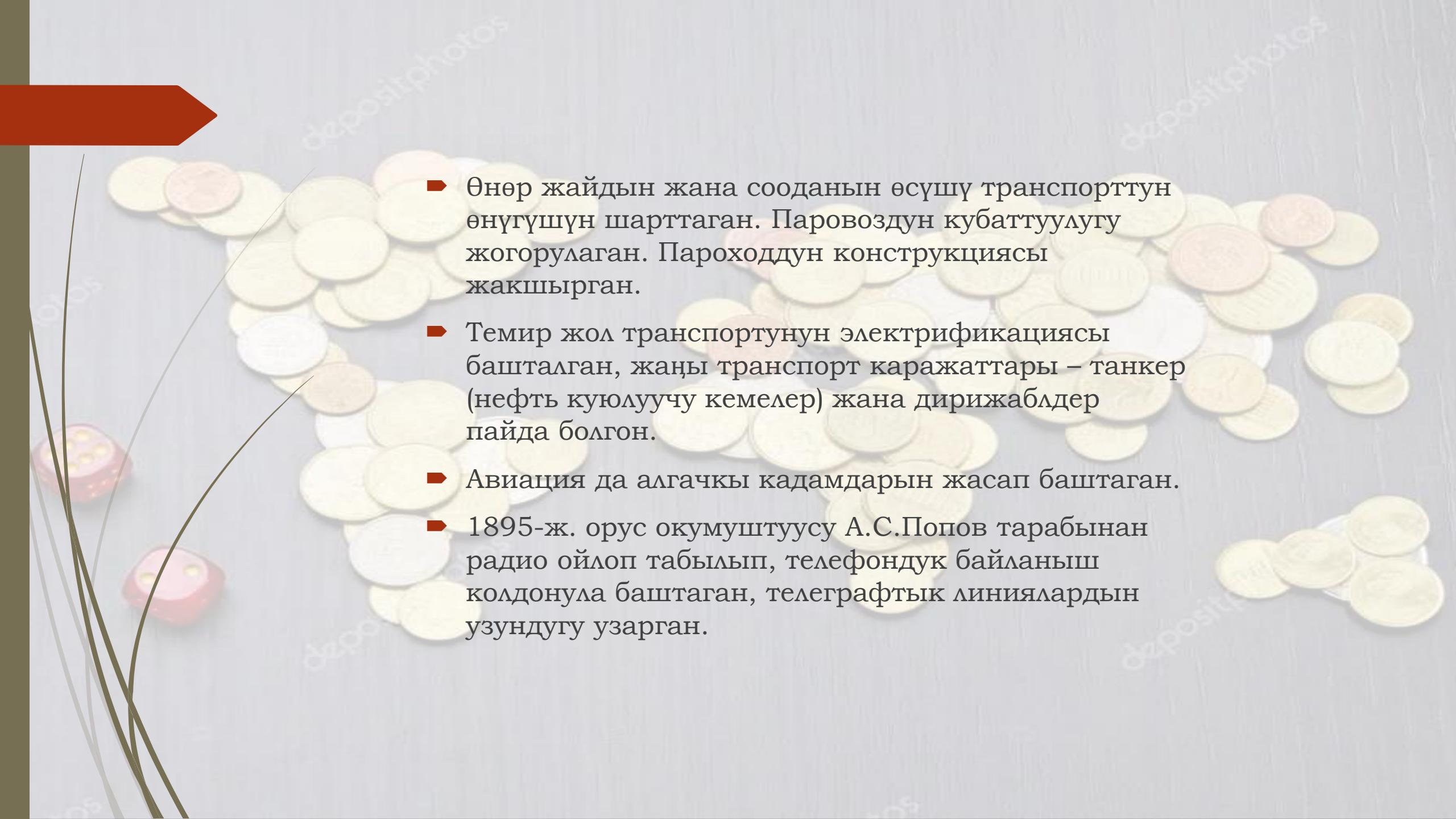

XIX к. әкинчи жарымында – XX к. башында өнөр жай капитализминин эволюциясы

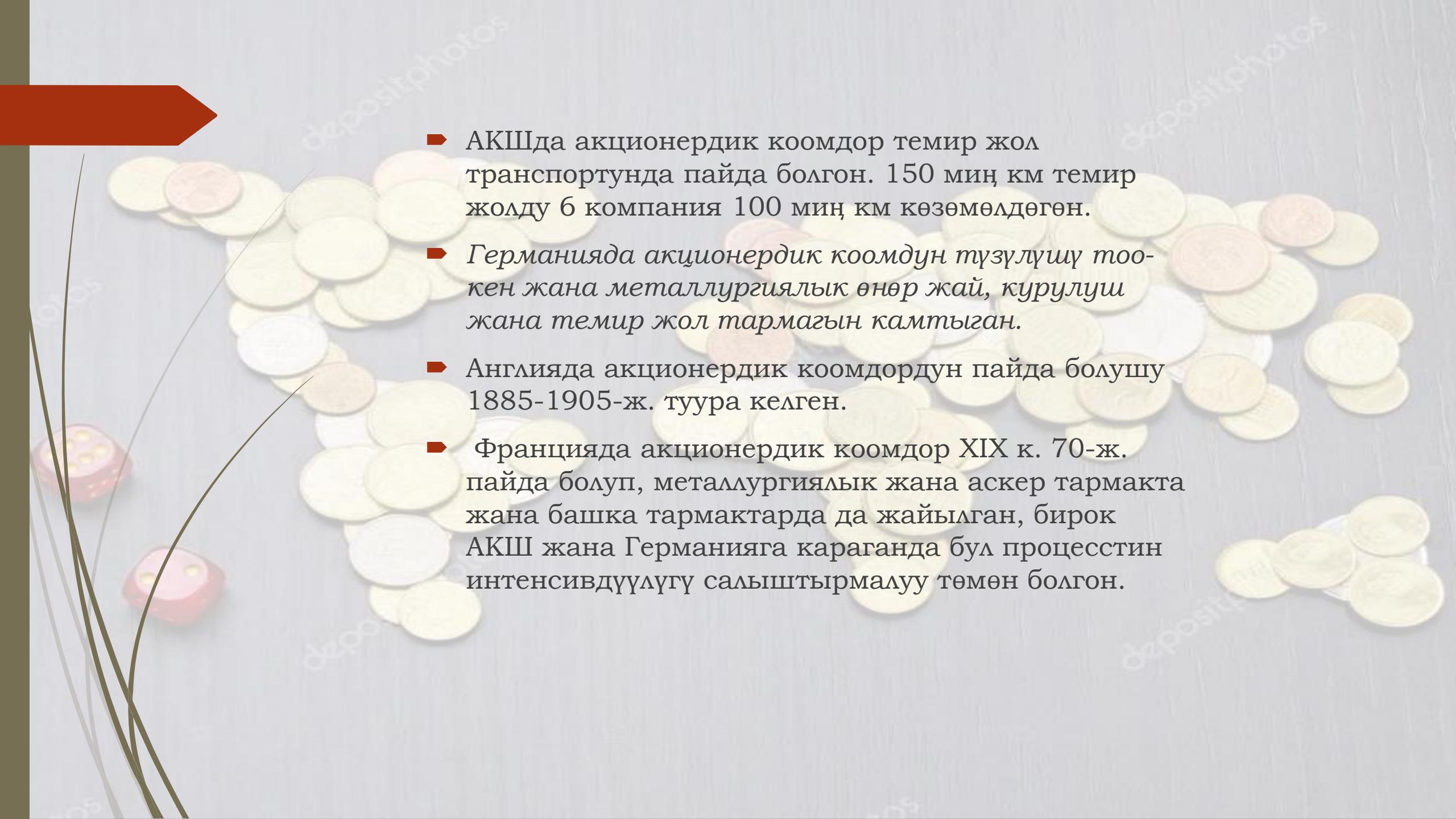
-
- **XIX к. аягында экономиканың өнүгүшүнүн негизги тенденциясы** өз алдынча ишканалардын Эркин атаандашуусуна негизделген **капитализмден монополия же олигополиялык негизге өтүү болгон.** Бул өтүүнүн негизинде **экинчи өндүрүштүк төңкөрүлүш** деп аталган, XIX к. аягында – XX к. башында илим жана техниканын өнүгүшүнүн натыйжасында өндүрүштүк күчтөрдүн өзгөрүшү болгон.
 - Биринчи технологиялык төңкөрүлүш XIX к. акыркы жылдарында башталып Биринчи дүйнөлүк согушка чейин (1914-1918) уланган.

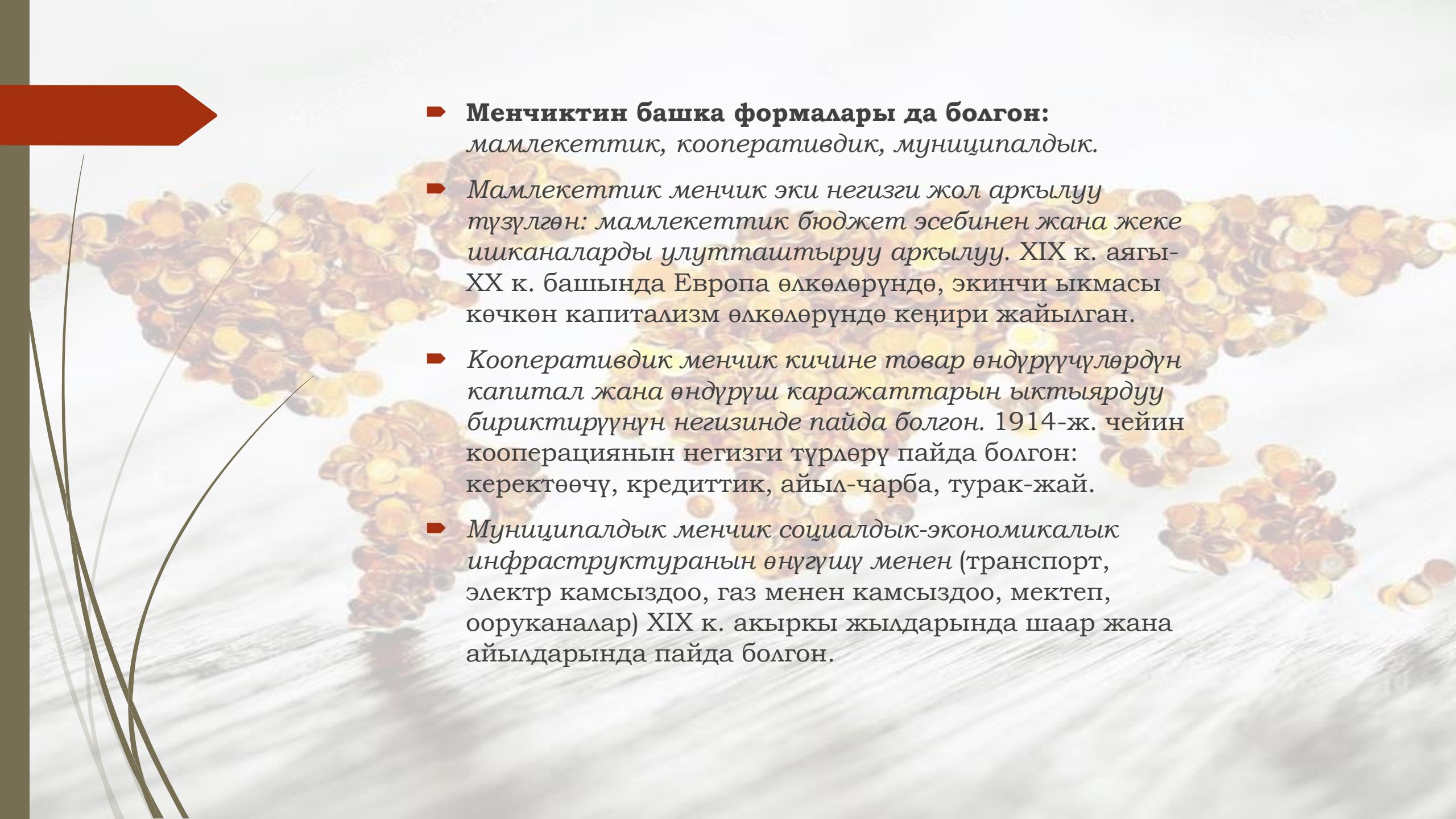
-
- ▶ **Өндүрүштүн энергетикалык базасынын өзгөрүшү маанилүү ролду ойногон:** буу энергиясы электр энергиясына алмашкан, өндүрүштүн электрификациясы башталган, электр энергияны алуу, берүү жана кабыл алуу технологиясы түзүлгөн.
 - ▶ XIX к. 80-жылдарында буу турбинасы ойлоп табылып, динамомашина менен бир агрегатка бириктирилип, турбогенератор түзүлгөн. Өнөр жайдын жаңы тармактары пайда болгон: электрохимия, электрометаллургия, электр транспорт, бензин (Н.Отто) жана нефть (Р.Дизель) газдарынын күйүсүнөн алынган энергиядан иштеген ичинен күйүүчү кыймылдаткычтар пайда болгон.
 - ▶ 1885-ж. биринчи автомобиль (Г.Даймлер, К.Бенц) курулган. Ичинен күйүүчү кыймылдаткычтар транспортто, аскер техникасында кеңири колдонулуп, айыл чарбанын механизациясын тездеткен.

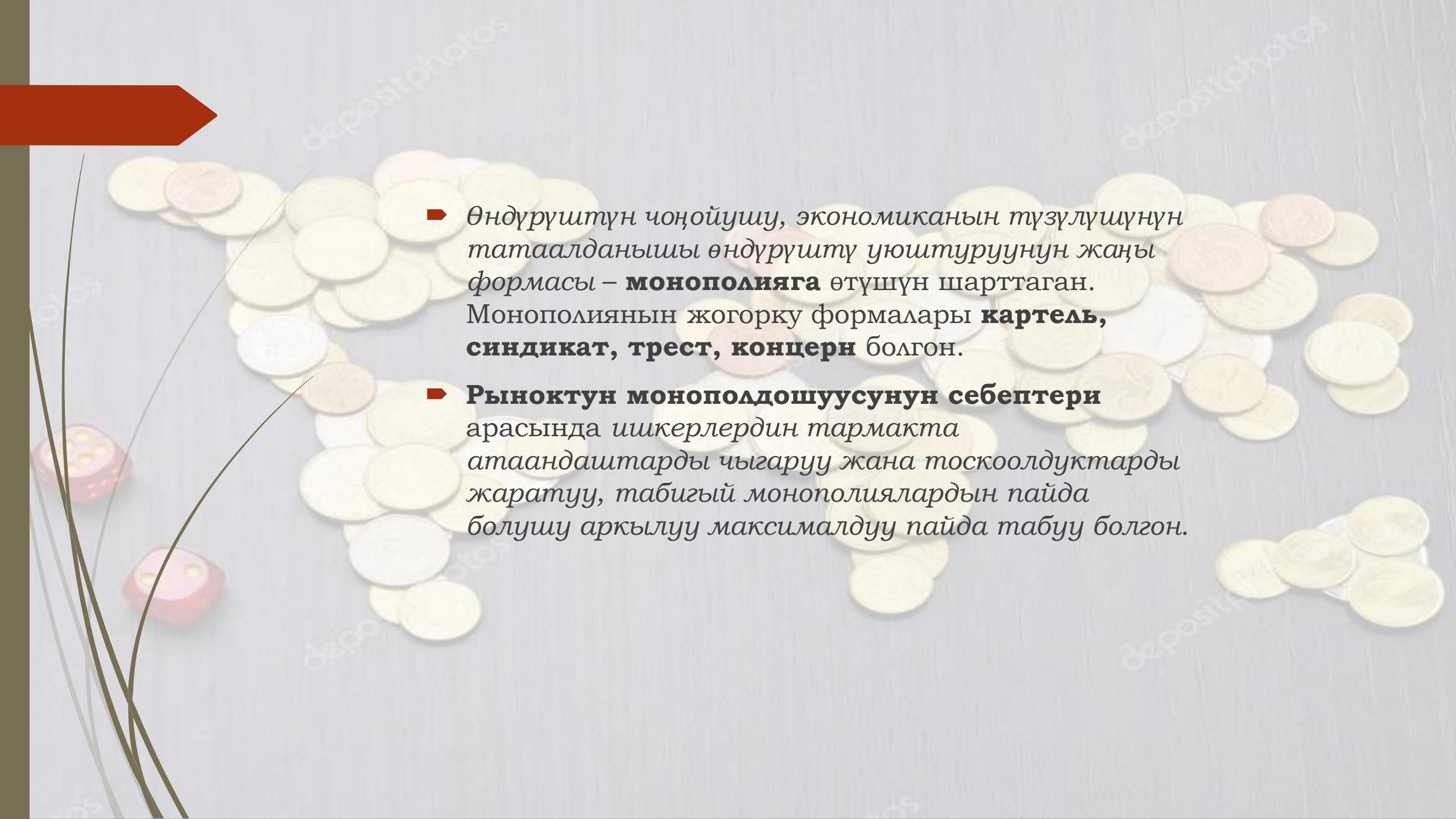
-
- ▶ Химия өнөр жайы өнүккөн: жасалма боектордун (анилин), пластмасса, жасалма каучуктун өндүрүлүшү башталган, күкүрт кислотасы, соода ж.б. алуунун жаңы технологиялары иштелип чыккан. Айыл чарбада минералдық жер семирткичтер көнүри колдонула баштаган.
 - ▶ Металлургияда Бессемер жана Томастын конвертерлери колдонулуп, натыйжада металлургияда өзүнчө болот эритүү өндүрүшү пайда болгон, электр сваркасы, металлдарды эритүү өнүккөн. Г.Форддун заводунда 1912-1913-ж. биринчи жолу конвейер колдонулган.

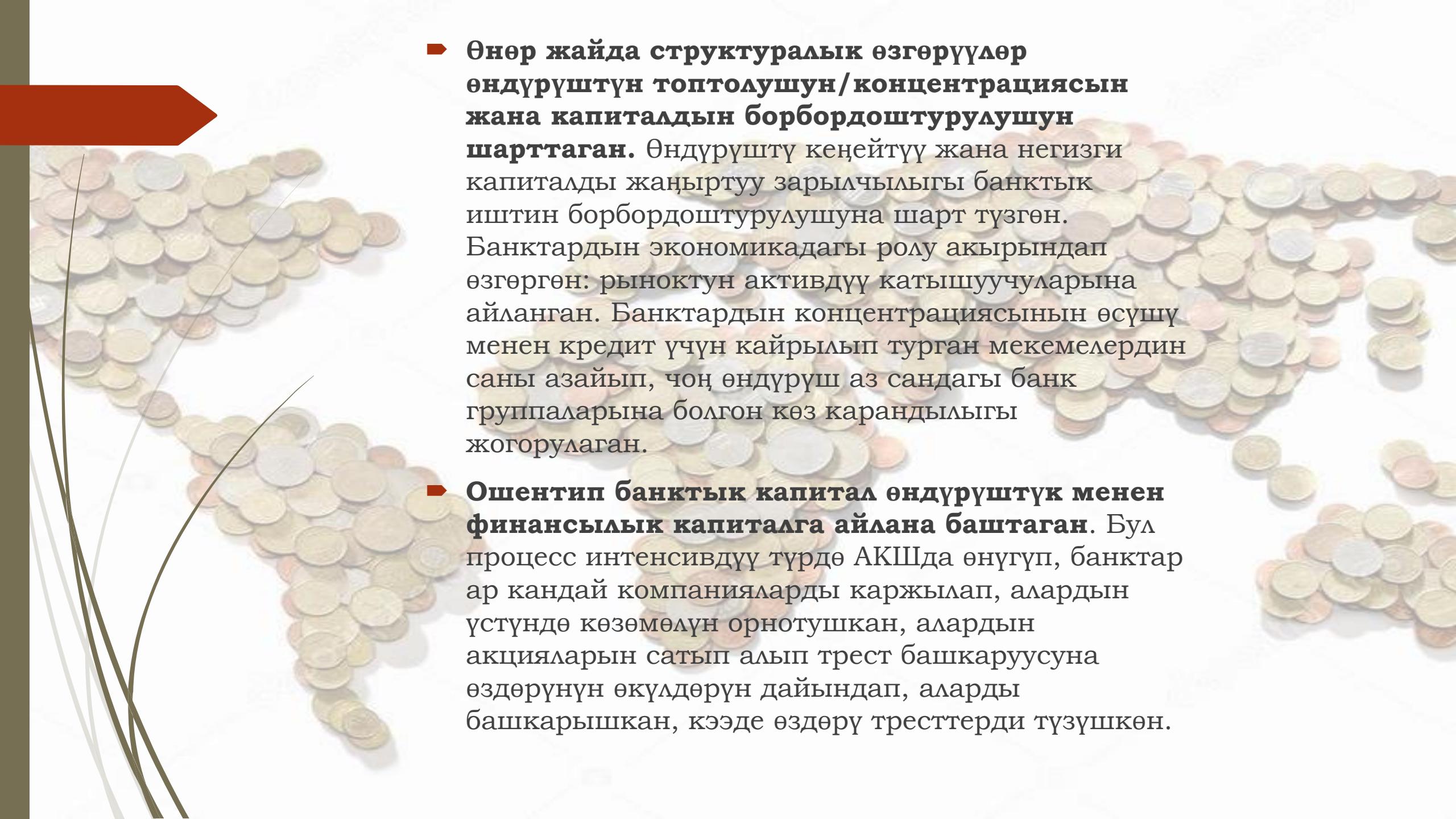
-
- ▶ Өнөр жайдын жана сооданын өсүшү транспорттун өнүгүшүн шарттаган. Паровоздун кубаттуулугу жогорулаган. Пароходдун конструкциясы жакшырган.
 - ▶ Темир жол транспортуунун электрификациясы башталган, жаңы транспорт каражаттары – танкер (нефть куюуучу кемелер) жана дирижаблдер пайда болгон.
 - ▶ Авиация да алгачкы кадамдарын жасап баштаган.
 - ▶ 1895-ж. орус окумуштуусу А.С.Попов тарабынан радио ойлоп табылып, телефондук байланыш колдонула баштаган, телеграфтык линиялардын узундугу узарган.

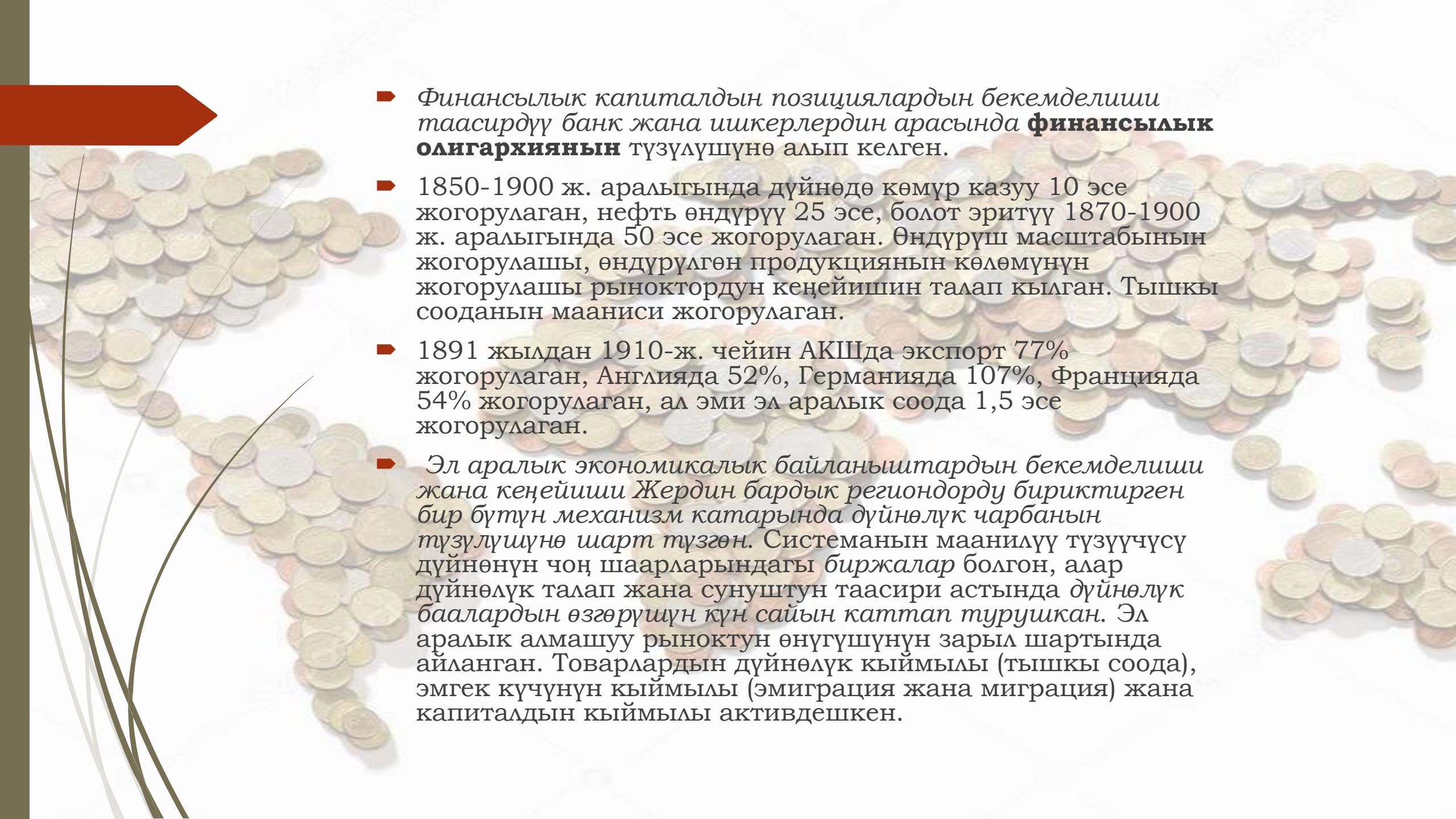
-
- ▶ **Эки кылымдын чегинде лидер-тармактар:** нефть өндүрүү жана иштетүү, электр энергетика жана электр техника, транспорттун жаңы түрлөрү пайда болгон.
 - ▶ **Технологиялык төңкөрүлүш өнөр жайдын тармактык курамын өзгөрткөн.** Биринчи орунга оор өнөр жай тармактары чыгып, жеңил өнөр жайдын өсүшүнүн ылдамдыгынан жогору болгон. Структуралык өзгөрүүлөр бир өзүнчө ишкананы куруу жана иштетүү үчүн керектүү капиталдын минималдык көлөмүнүн кескин түрдө өсүшүнө алып келген. Кошумча капиталды тартуу акционердик коомдорду түзүү жана акцияларды чыгаруу аркылуу ишке ашкан.

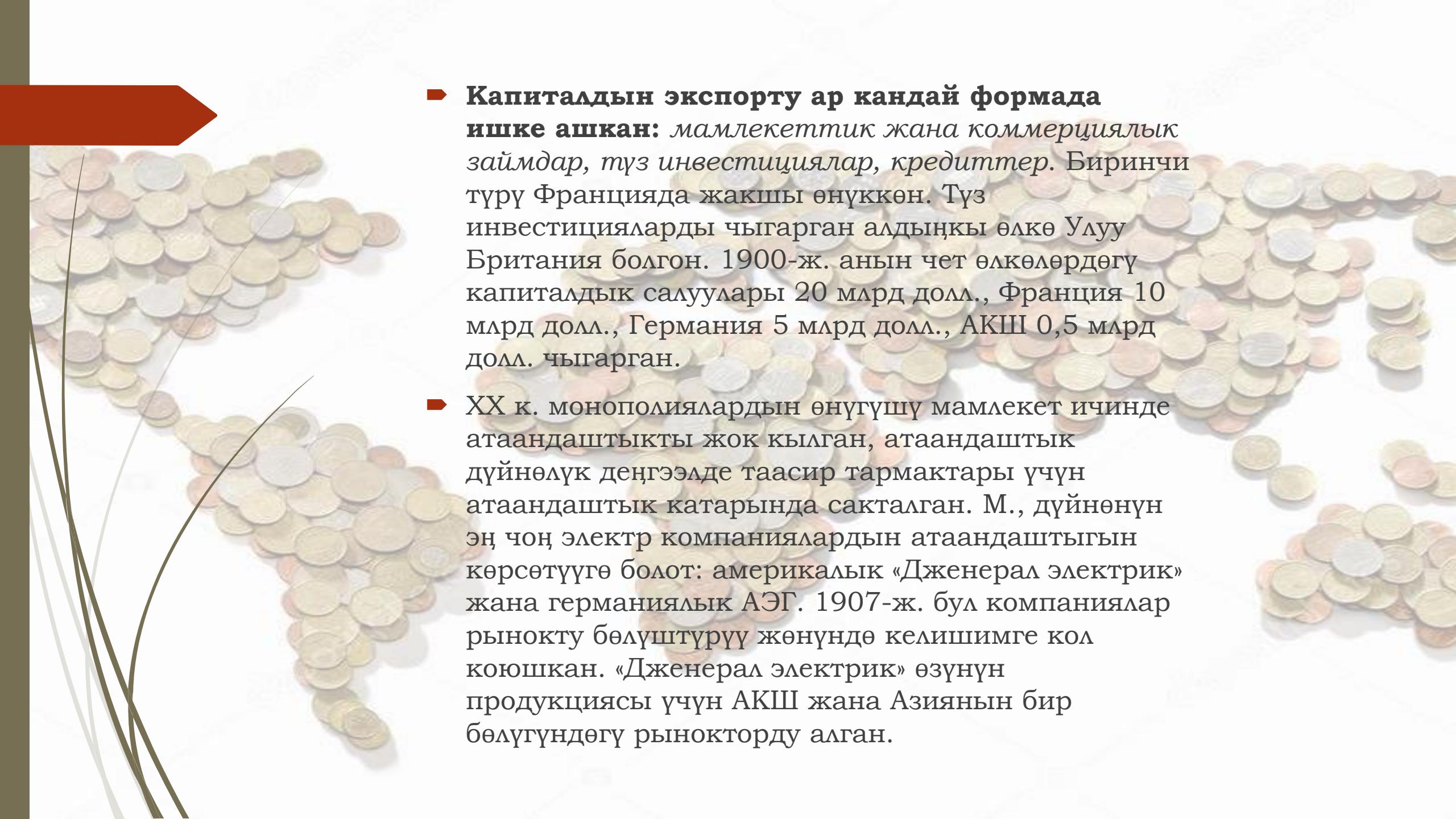
-
- ▶ АКШда акционердик коомдор темир жол транспортунда пайда болгон. 150 миң км темир жолду 6 компания 100 миң км көзөмөлдөгөн.
 - ▶ Германияда акционердик коомдун түзүлүшү тоо-кен жана металлургиялық өнөр жай, курулуш жана темир жол тармагын камтыған.
 - ▶ Англияда акционердик коомдордун пайда болушу 1885-1905-ж. туура келген.
 - ▶ Францияда акционердик коомдор XIX к. 70-ж. пайда болуп, металлургиялық жана аскер тармакта жана башка тармактарда да жайылган, бирок АКШ жана Германияга караганда бул процесстин интенсивдүүлүгү салыштырмалуу төмөн болгон.

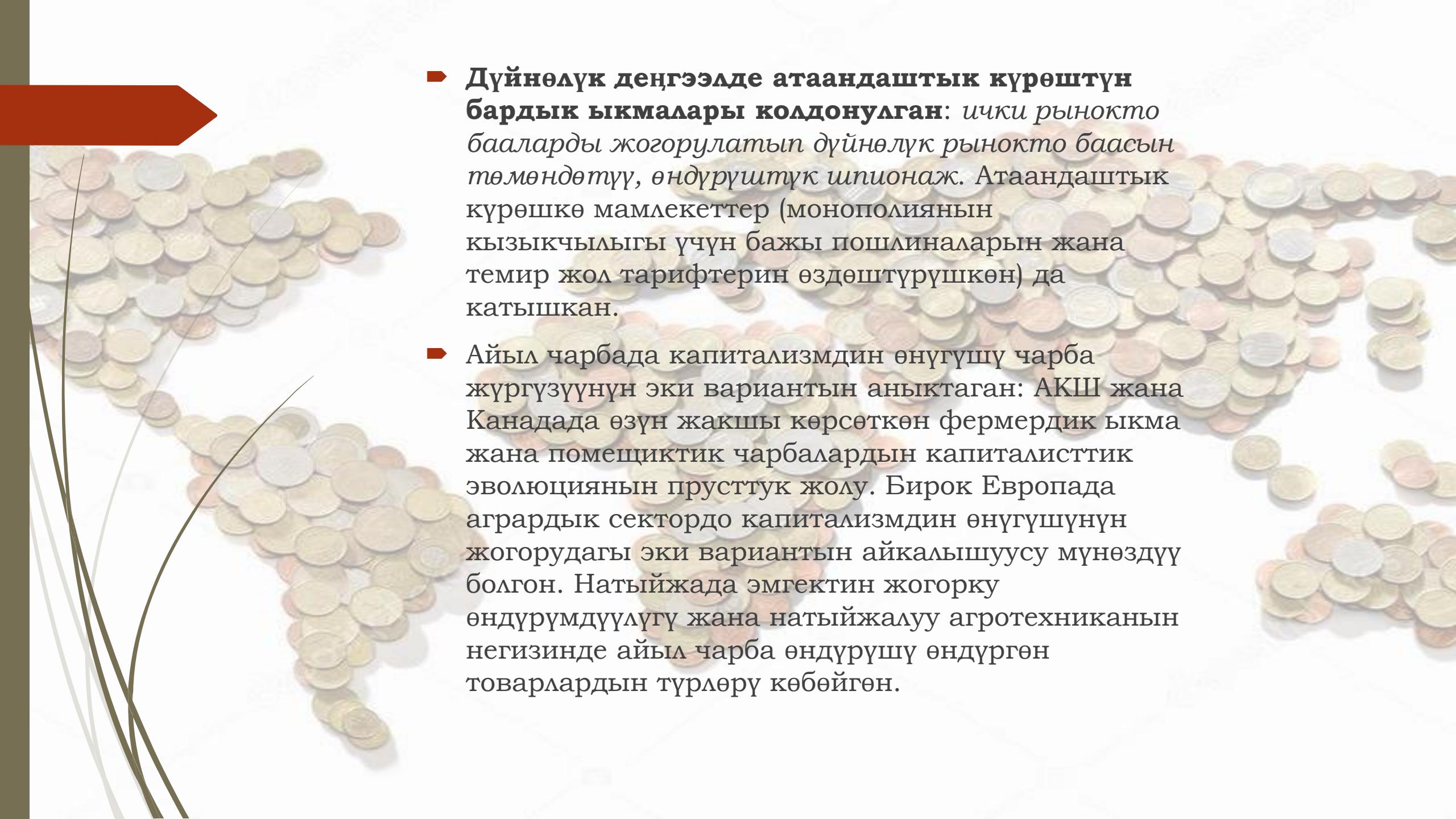
-
- **Менчиктин башка формалары да болгон:** мамлекеттик, кооперативдик, муниципалдык.
 - *Мамлекеттик менчик эки негизги жол аркылуу түзүлгөн: мамлекеттик бюджет эсебинен жана жеке ишканаларды улутташтыруу аркылуу.* XIX к. аягы-XX к. башында Европа өлкөлөрүндө, экинчи ыкмасы көчкөн капитализм өлкөлөрүндө көнүрүүлгөн.
 - *Кооперативдик менчик кичине товар өндүрүүчүлөрдүн капитал жана өндүрүш каражаттарын ыктыярдуу бириктириүүнүн негизинде пайда болгон.* 1914-ж. чейин кооперациянын негизги түрлөрү пайда болгон: керектөөчү, кредиттик, айыл-чарба, турак-жай.
 - *Муниципалдык менчик социалдык-экономикалык инфраструктуралын өнүгүшү менен (транспорт, электр камсыздоо, газ менен камсыздоо, мектеп, ооруканалар) XIX к. акыркы жылдарында шаар жана айылдарында пайда болгон.*

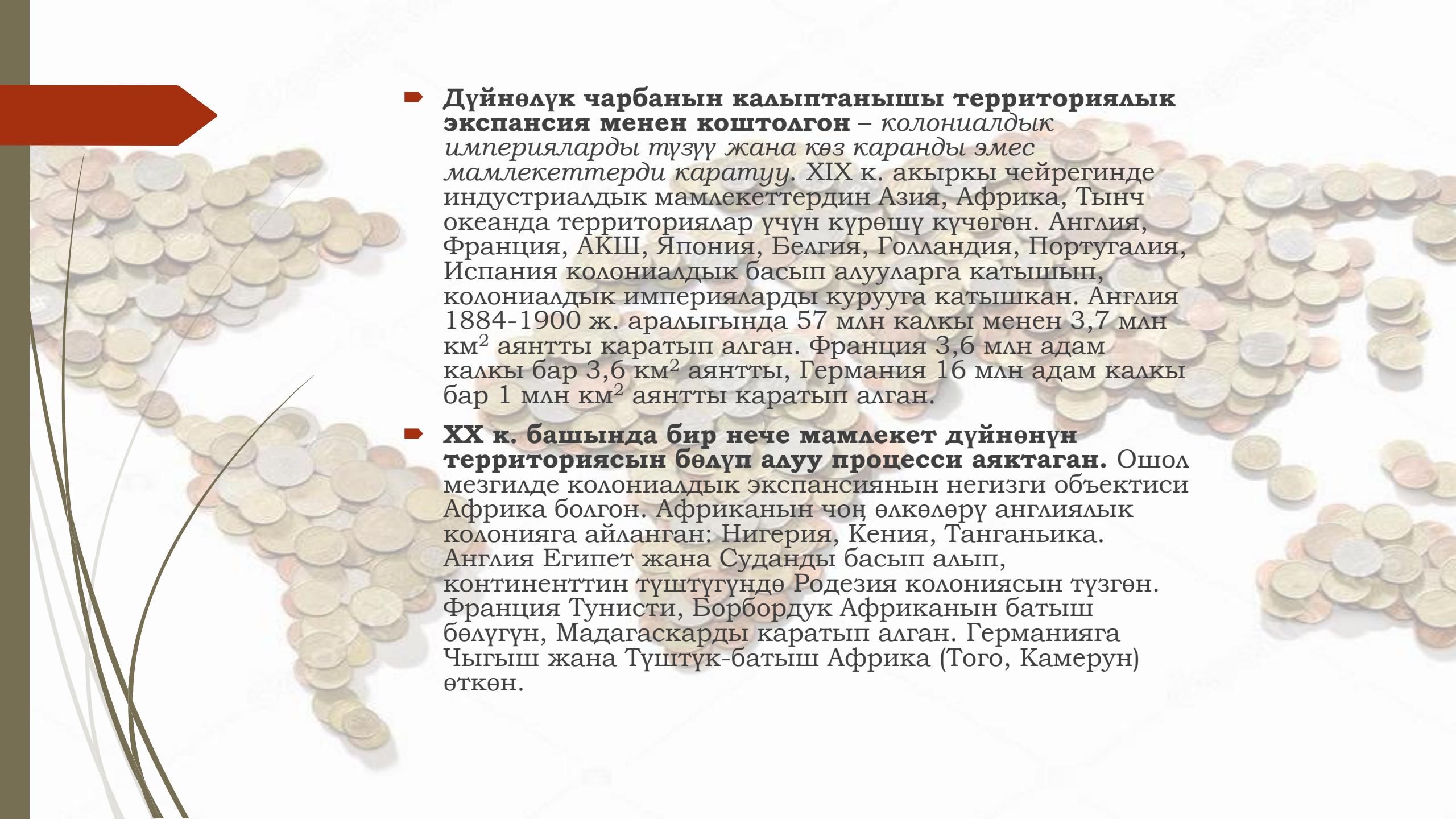
-
- ▶ Өндүрүштүн чоңойушу, экономиканын түзүлүшүнүн татаалданышы өндүрүштүү ўюштуруунун жаңы формасы – **монополияга** өтүшүн шарттаган. Монополиянын жогорку формалары **картель, синдикат, трест, концерн** болгон.
 - ▶ **Рыноктун монополдошуусунун себептери** арасында ишкерлердин тармакта атаандаштарды чыгаруу жана тоскоолдуктарды жаратуу, табигый монополиялардын пайда болушу аркылуу максималдуу пайда табуу болгон.

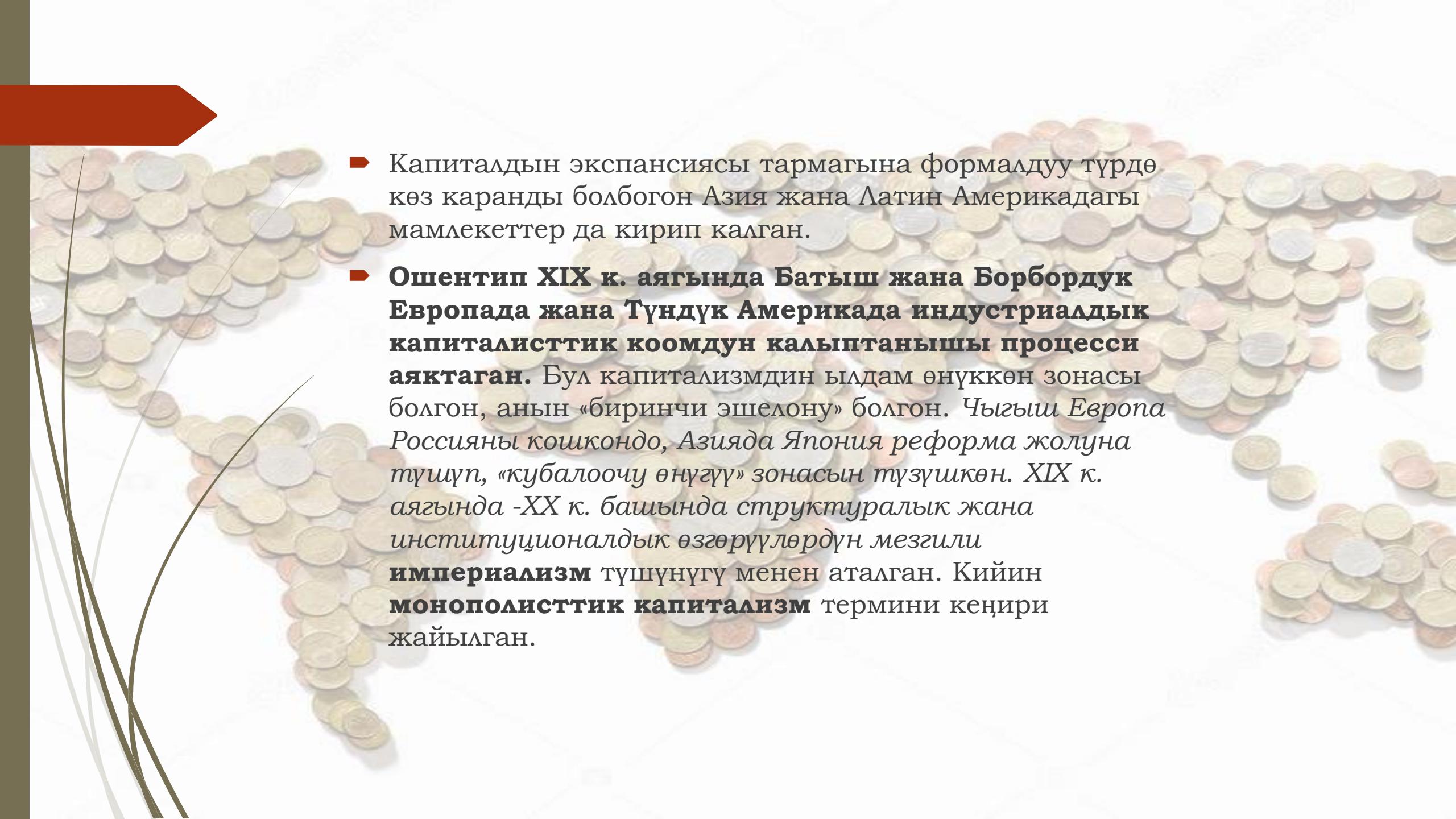
-
- **Өнөр жайда структуралык өзгөрүүлөр өндүрүштүн топтолушун/концентрациясын жана капиталдын борбордоштурулушун шарттаган.** Өндүрүштү кеңейтүү жана негизги капиталды жаңыртуу зарылчылыгы банктык иштин борбордоштурушуна шарт түзгөн. Банктардын экономикадагы ролу акырындаپ өзгөргөн: рыноктун активдүү катышуучуларына айланган. Банктардын концентрациясынын өсүшү менен кредит үчүн кайрылып турган мекемелердин саны азайып, чоң өндүрүш аз сандагы банк группаларына болгон көз карандылыгы жогорулаган.
 - **Ошентип банктык капитал өндүрүштүк менен финанссылык капиталга айлана баштаган.** Бул процесс интенсивдүү түрдө АКШда өнүгүп, банктар ар кандай компанияларды каржылап, алардын үстүндө көзөмөлүн орнотушкан, алардын акцияларын сатып алышп трест башкаруусуна өздөрүнүн өкүлдөрүн дайындаپ, аларды башкарышкан, кээде өздөрү тресттерди түзүшкөн.

-
- ▶ **Финансылык капиталдын позициялардын бекемделиши таасирдүү банк жана ишкерлердин арасында финанссылык олигархиянын түзүлүшүнө алып келген.**
 - ▶ 1850-1900 ж. аралыгында дүйнөдө көмүр казуу 10 эсे жогорулаган, нефть өндүрүү 25 эсе, болот эритүү 1870-1900 ж. аралыгында 50 эсе жогорулаган. Өндүрүш масштабынын жогорулашы, өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнүн жогорулашы рыноктордун кеңеишин талап кылган. Тышкы сооданын мааниси жогорулаган.
 - ▶ 1891 жылдан 1910-ж. чейин АКШда экспорт 77% жогорулаган, Англияда 52%, Германияда 107%, Францияда 54% жогорулаган, ал эми эл аралык соода 1,5 эсе жогорулаган.
 - ▶ *Эл аралык экономикалык байланыштардын бекемделиши жана кеңеиши Жердин бардык региондорду бириктирген бир бүтүн механизм катарында дүйнөлүк чарбанын түзүлүшүнө шарт түзгөн. Системанын маанилүү түзүүчүсү дүйнөнүн чоң шаарларындагы биржалар болгон, алар дүйнөлүк талап жана сунуштун таасири астында дүйнөлүк баалардын өзгөрүшүн күн сайын каттап турушкан. Эл аралык алмашуу рыноктун өнүгүшүнүн зарыл шартында айланган. Товарлардын дүйнөлүк кыймылы (тышкы соода), Эмгек күчүнүн кыймылы (эмigration жана миграция) жана капиталдын кыймылы активдешкен.*

-
- ▶ **Капиталдын экспорту ар кандай формада ишке ашкан:** мамлекеттик жана коммерциялык зайдар, түз инвестициялар, кредиттер. Бириңчи түрү Францияда жакшы өнүккөн. Түз инвестицияларды чыгарган алдыңкы өлкө Улуу Британия болгон. 1900-ж. анын чет өлкөлөрдөгү капиталдык салуулары 20 млрд долл., Франция 10 млрд долл., Германия 5 млрд долл., АКШ 0,5 млрд долл. чыгарган.
 - ▶ XX к. монополиялардын өнүгүшү мамлекет ичинде атаандаштыкты жок кылган, атаандаштык дүйнөлүк деңгээлде таасир тармактары үчүн атаандаштык катарында сакталган. М., дүйнөнүн эң чоң электр компаниялардын атаандаштыгын көрсөтүүгө болот: американлык «Дженерал электрик» жана германиялык АЭГ. 1907-ж. бул компаниялар рынокту бөлүштүрүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. «Дженерал электрик» өзүнүн продукциясы үчүн АКШ жана Азиянын бир бөлүгүндөгү рынокторду алган.

-
- ▶ **Дүйнөлүк деңгээлде атаандаштык күрөштүн бардык ыкмалары колдонулган:** ички рынокто бааларды жогорулатып дүйнөлүк рынокто баасын төмөндөтүү, өндүрүштүк шпионаж. Атаандаштык күрөшкө мамлекеттер (монополиянын кызыкчылыгы үчүн бажы пошлиналарын жана темир жол тарифтерин өздөштүрүшкөн) да катышкан.
 - ▶ Айыл чарбада капитализмдин өнүгүшү чарба жүргүзүүнүн эки вариантын аныктаган: АКШ жана Канадада өзүн жакшы көрсөткөн фермердик ыкма жана помещиктик чарбалардын капиталисттик эволюциянын прусттук жолу. Бирок Европада агрардык сектордо капитализмдин өнүгүшүнүн жогорудагы эки вариантын айкалышуусу мүнөздүү болгон. Натыйжада әмгектин жогорку өндүрүмдүүлүгү жана натыйжалуу агротехникиканын негизинде айыл чарба өндүрүшү өндүргөн товарлардын түрлөрү көбөйгөн.

-
- ▶ **Дүйнөлүк чарбанын калыптанышы территориялык экспансия менен коштолгон** – колониалдык империяларды түзүү жана көз каранды эмес мамлекеттерди каратуу. XIX к. акыркы чейрегинде индустримальдык мамлекеттердин Азия, Африка, Тынч океанда территориилар үчүн күрөшү күчөгөн. Англия, Франция, АКШ, Япония, Бельгия, Голландия, Португалия, Испания колониалдык басып алууларга катышып, колониалдык империяларды курууга катышкан. Англия 1884-1900 ж. аралыгында 57 млн калкы менен 3,7 млн км^2 аянтты караташ алган. Франция 3,6 млн адам калкы бар $3,6 \text{ км}^2$ аянтты, Германия 16 млн адам калкы бар 1 млн км^2 аянтты караташ алган.
 - ▶ **XX к. башында бир нече мамлекет дүйнөнүн территориясын бөлүп алуу процесси аяктаган.** Ошол мезгилде колониалдык экспансиянын негизги объектиси Африка болгон. Африканын чоң өлкөлөрү англиялык колонияга айланган: Нигерия, Кения, Танганьика. Англия Египет жана Суданды басып алып, континенттин түштүгүндө Родезия колониясын түзгөн. Франция Тунисти, Борбордук Африканын батыш бөлүгүн, Мадагаскарды караташ алган. Германияга Чыгыш жана Түштүк-батыш Африка (Того, Камерун) өткөн.

-
- ▶ Капиталдын экспансиясы тармагына формалдуу түрдө көз каранды болбогон Азия жана Латин Америкадагы мамлекеттер да кирип калган.
 - ▶ **Ошентип XIX к. аягында Батыш жана Борбордук Европада жана Түндүк Америкада индустрiadык капиталисттик коомдун калыптанышы процесси аяктаган.** Бул капитализмдин ылдам өнүккөн зонасы болгон, анын «биринчи эшелону» болгон. Чыгыш Европа Россияны кошкондо, Азияда Япония реформа жолуна түшүп, «кубалоочу өнүгүү» зонасын түзүшкөн. XIX к. аягында -XX к. башында структуралык жана институционалдык өзгөрүүлөрдүн мезгили **империализм** түшүнүгү менен аталган. Кийин **монополисттик капитализм** термини кецири жайылган.

**Дүйнөнүн алдыңкы
өлкөлөрүндө монополисттик
капитализмдин
калыптанышынын
өзгөчөлүктөрү**

-
- **Британиялык капитализмдин негизгин колониалдык империя түзгөн.** Англиялык колониялар, британдык капиталга өнөр жай өнүгүшүнүн артта калышын компенсациялаган. Капиталды чыгаруудан түшкөн пайда Англиянын улуттук кирешенин маанилүү эсеби болгон. Бул кирешелер английялык өндүрүштүн кирешесинин 4 эсे жогору болгон. Капиталдын 75% Британия империясы жана Латин Американын аз өнүккөн өлкөлөрүнө 20% АКШга, 6% Европа өлкөлөрүнө жөнөтүлгөн. Англиялык капитал дүйнөдө темир жол жана порт курулушу, колониялардын айыл чарба тармагынын экспорттук өндүрүшүнө инвестицияланган. Англиялык капитал Япон (1894-1895 жана 1904-1905) жана балкандык согуштарды каржылаган. 1913-ж. карата Англия чет өлкөлөрдө жайгаштырылган капитал 4 млрд фунт стерлингге жеткен.
 - Капиталдын экспорту өлкө ичинде өзгөчө айыл-чарбанын жаңы тармактарында анын жетишиздигине алып келген.

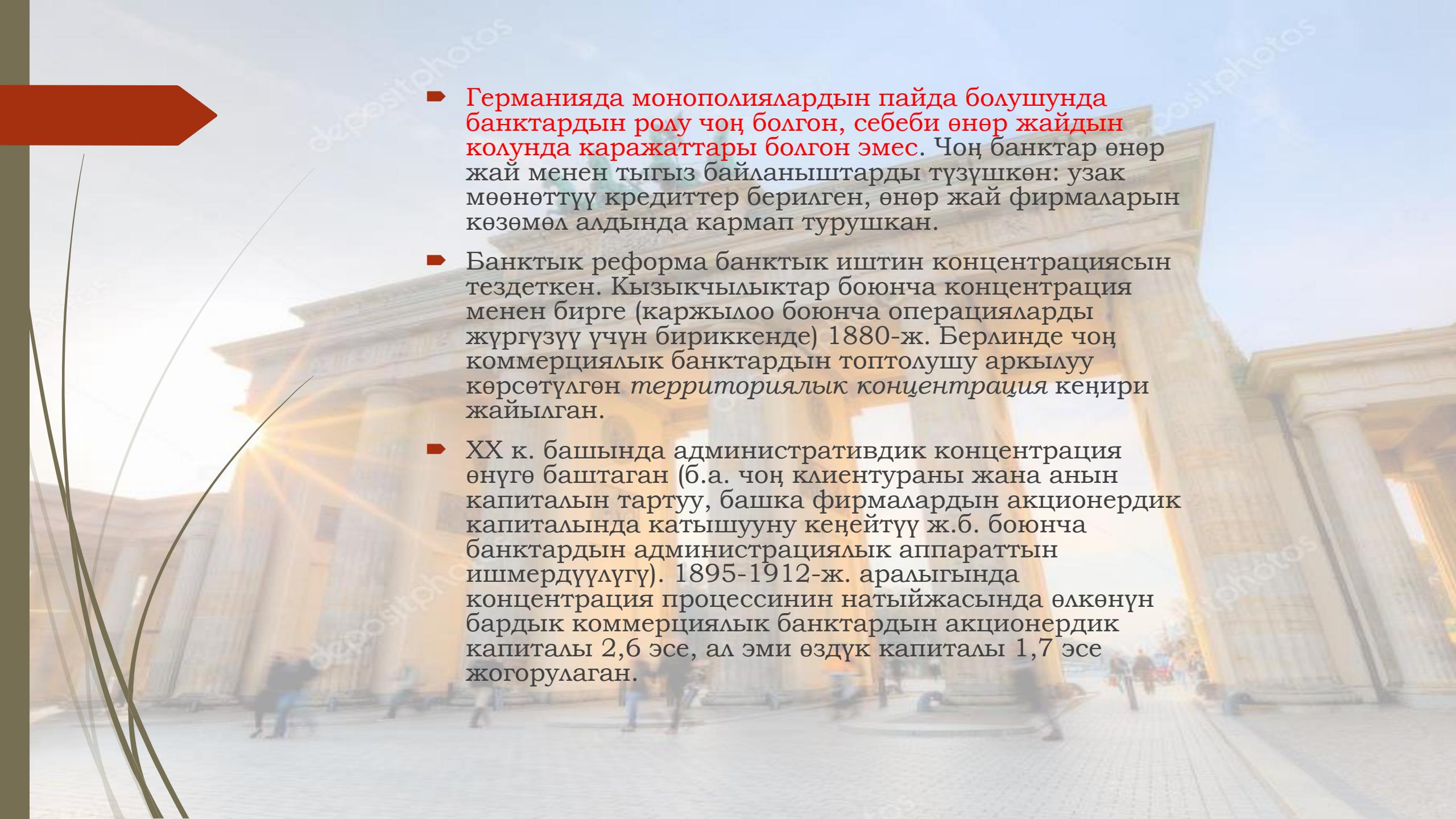
1870-1913-ж. аралыгында Англия дүйнөлүк соодада лидердигин сактаган. Бирок чийки зат жана азық-түлүктүн экспорттоочусунан дүйнөлүк импортерго айланган. XIX к. ақыркы жылдарында импорт 2 эсеге жогорулап, тышкы соода балансы дайыма терс сальдого ээ болгон. Ошону менен бирге төлөө балансы чыгарылган капиталдын кирешелери эсебинен активдүү болгон.

Дүйнөлүк соодада колониалдык үстөмдүк жана лидердик эки кылым боюнча англиялык монополисттик капитализмдин маанилүү өзгөчөлүктөрү болгон.

Германия

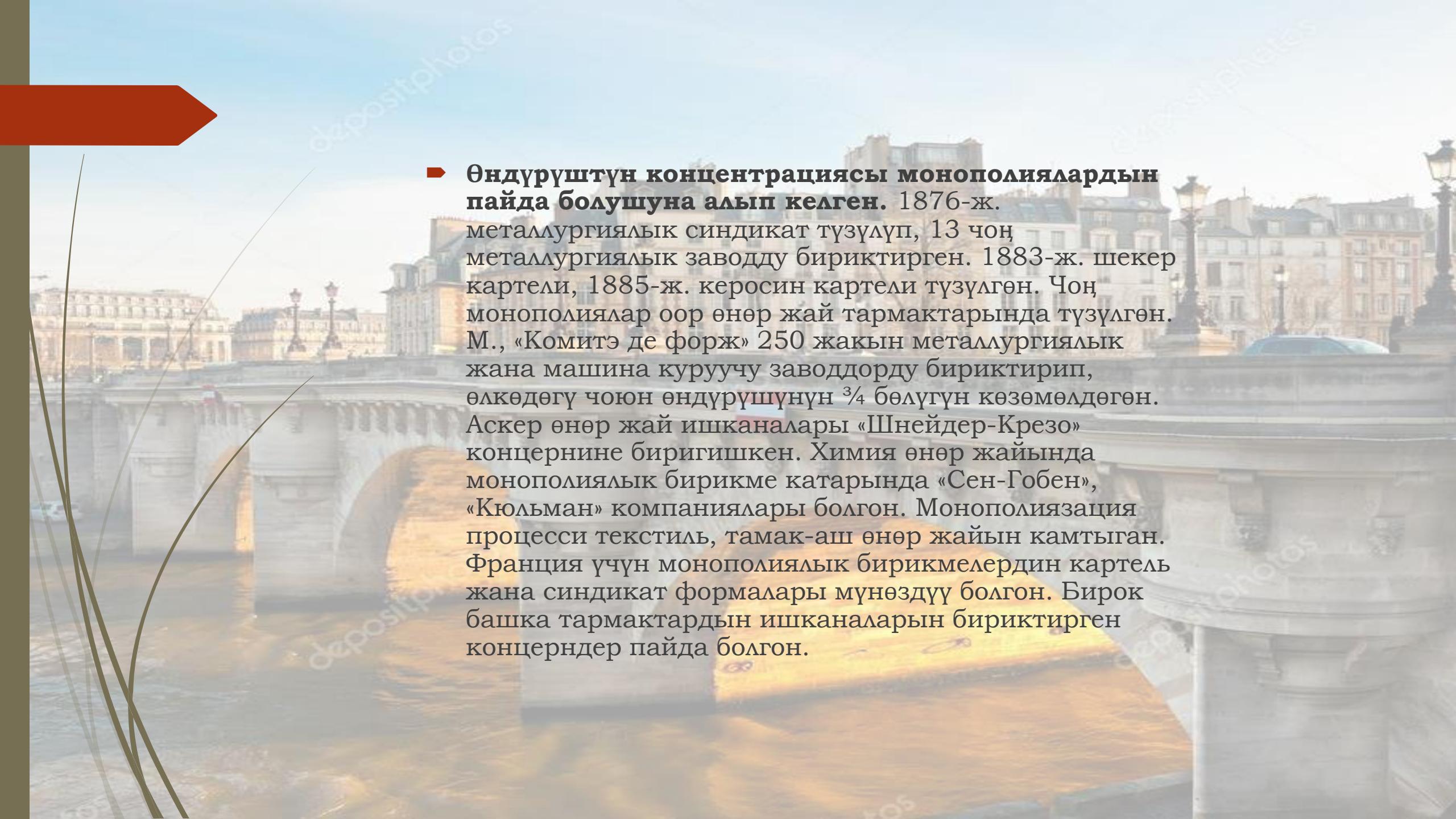

- **XX к. башында монополиялардын пайда болушу процесси тездеген.** 1911-ж. 600 синдикат жана картельдер болгон. Германиянын батышында металлургиялык өндүрүш Рейн-Вестфалдык синдикат тарабынан көзөмөлдөнгөн, электр техникалык өндүрүш жана сатуу эки монополиянын колунда болгон – Жалпы электр коому (АЭГ) жана «Силонс-Гальскенин» колунда болуп, 1908-ж. тыгыз кооперация жөнүндө келишимге кол коюлган. Химия продукциясын өндүрүү 6 компаниянын колунда болгон.
- Германияда өндүрүштүн монополизациясы анын концентрациясынан ашып өтүп, картель формасында болуп, оор жана женил өнөр жай тармактарын камтыган. Картельдердин пайда болушуна жогорку бажы тарифтери себеп болгон. Монополиялар өнөр жай боюнча Германия дүйнөдө алгачкылардан болгон.

-
- ▶ Германияда монополиялардын пайда болушунда банктардын ролу чоң болгон, себеби өнөр жайдын колунда каражаттары болгон эмес. Чоң банктар өнөр жай менен тыгыз байланыштарды түзүшкөн: узак мөөнөттүү кредиттер берилген, өнөр жай фирмаларын көзөмөл алдында кармап турушкан.
 - ▶ Банктык реформа банктык иштин концентрациясын тездеткен. Кызыкчылыктар боюнча концентрация менен бирге (каржылоо боюнча операцияларды жүргүзүү үчүн бириккенде) 1880-ж. Берлинде чоң коммерциялык банктардын топтолушу аркылуу көрсөтүлгөн *территориялык концентрация* кенири жайылган.
 - ▶ XX к. башында административдик концентрация өнүгө баштаган (б.а. чоң клиентураны жана анын капиталын тартуу, башка фирмалардын акционердик капиталында катышууну кеңейтүү ж.б. боюнча банктардын администрациялык аппараттын ишмердүүлүгү). 1895-1912-ж. аралыгында концентрация процессинин натыйжасында өлкөнүн бардык коммерциялык банктардын акционердик капиталы 2,6 эссе, ал эми өздүк капиталы 1,7 эссе жогорулаган.

Франция

-
- **Өндүрүштүн концентрациясы монополиялардын пайда болушуна алып келген.** 1876-ж. металлургиялык синдикат түзүлүп, 13 чоң металлургиялык заводду бириктирген. 1883-ж. шекер картели, 1885-ж. керосин картели түзүлгөн. Чоң монополиялар оор өнөр жай тармактарында түзүлгөн. М., «Комитэ де форж» 250 жакын металлургиялык жана машина куруучу заводдорду бириктирип, өлкөдөгү чоюн өндүрүшүнүн $\frac{3}{4}$ бөлүгүн көзөмөлдөгөн. Аскер өнөр жай ишканалары «Шнейдер-Крезо» концернине биригишкен. Химия өнөр жайында монополиялык бирикме катарында «Сен-Гобен», «Кюльман» компаниялары болгон. Монополиязация процесси текстиль, тамак-аш өнөр жайын камтыған. Франция үчүн монополиялык бирикмелердин картель жана синдикат формалары мүнөздүү болгон. Бирок башка тармактардын ишканаларын бириктирген концерндер пайда болгон.

БАШКАРЫЛГАН КАПИТАЛИЗМДИН КАЛЫПТАНЫШЫ

- Биринчи дүйнөлүк согуш алдыңкы капиталисттик өлкөлөрдүн экономикасына чоң тасирин тийгизген. Германия согуштан алсыз чыккан, «жаңы» экономикалық, социалдық жана саясий тартипти орнотуу аракети немец калкына чоң жоготууларды алып келген - калктын 11% жоготкон. Германия улуттук байлыгынын жарымын, бардык колонияларын жоготкон, руда жана цинктин өндүрүшүнүн 75%, көмүр өндүрүшүнүн 20%, чоюн эритүүнүн 20% туура келген маанилүү өнөр жай райондорун жоготкон. Экономиканын абалын жеңген өлкөлөргө репарация төлөө, таскактаган инфляция оордоткон.
- Англия жана Франция жеңүүчү өлкөлөр болсо дагы АКШга олуттуу финанссылык көз каранды абалда калышкан, капитал жана башка рынокторун жоготушкан, адамдык жоготуулары да көп болгон. Англия аскер жана соода флотунун чоң бөлүгүн жоготкон, Чыгыш жана Латин Америкада өзүнүн позицияларын сактай алган жок. Бул өлкөлөрдүн утуштары Германия тарабынан төлөнгөн каражаттары болгон жана анын колониялары колдоруна өткөн.

- Япония согуш мезгилинде экономикасын чындалған, себеби адыңкы өнөр жай тармактары- текстиль жана оор өнөр жайында өсүү болгон. Бирок ал Түштүк-Чыгыш Азияда рынокторун жоготкон.
- АКШ согуштан дүйнөлүк чарбанын лидери катарында позицияларын күттөндүрүп чыккан. Согушуп жаткан өлкөлөргө курал-жарак, окдары, азық-түлүк, чийки зат, өнөр жай товарлары менен камсыз кылған. Америкалық импорт 1914-1919-ж. аралығында 3 эсे жогорулаган – 2,4 млрд доллардан 7,9 млрд долларга чейин. Согуш ишкөрлөр үчүн чоң бизнес болгон. Алардын пайдасы бул жылдары 35 млрд долл. түзгөн. Экспорттун аркасы менен АКШ дүйнөлүк алтын запасынын жарымын колуна алып, капиталдын негизги экспорттоочусуна айланып, карыз алуучудан кредитор - өлкөгө айланған.
- Согуш учурунда жана кийинки мезгилде капиталисттик чарба борборорунун ортосунда өз ара байланыш жана көз карандылык күч алған. Англия жана Франция чоң карыздары менен АКШга көз каранды болушкан. Мындан сырткары Япония, Англия, АКШнын кызыкчылыктары Түштүк-Чыгыш Азияда рынокто бири-бирине карама-каршы келишкен.

- Мындай шартта **дүйнөлүк капиталисттик чарба борборорунун биринде туруксуздук орун алса, бүт системанын иштешине тоскоолдук жаалган**. Ушунун мисалы катарында 1929-1933 ж. аралыгында АКШда башталып, СССРден сырткары бардык дүйнөлүк чарбаны кептаган. **Кризис капитализм өзүн өзү башкаруу жөндөмдүүлүгүн жоготконун көрсөткөн**. Экономикалык системаны, радикалдуу түрдө өзгөртүү, ичине жөнгө салуучу механизмди киргизүү маселеси пайда болгон.
- Бардык өлкөлөрдө пайда болгон абалдан чыгуунун жолу изденген. **Башкарылган капитализмдин ар кандай системалары түзүлгөн**: АКШда либералдык-демократиялык модель, Италия, Японияда, Германияда фашисттик диктатурага чейин.

СССРде мамлекеттик социализмдин калыптанышы

Постиндустриалдык коом: проблемалар жана перспективалар

Бириńчи дүйнөлүк согуштан кийин экономикалардын трансформация моделдери жана негизги тенденциялар

XX к. экинчи жарымы дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүнүн сапаттуу өгөрүүлөр менен мүнөздөлгөн. Карапан мезгилди экиге бөлүп кароого болот.

Бириńчи этап экинчи дүйнөлүк согуштун аякташынан 1970-ж. чейинки мезгилди камтыйт. Бул мезгил 1970-ж. чейин индустриалдык өлкөлөрдүн болуп көрбөгөндөй темптер менен өнүгүшү мүнөздүү, ошондой эле дүйнөлүк индустриалдык моделдин кризисинин алгачкы белгилери пайда болгон.

Согуштан кийин калыбына келүү мезгилинде 1950-1973-ж. арасында дүйнөлүк орточо дүң продукттун өсүү темпи XX к. бириńчи жарымына салыштырмалуу 3 эсэ жогору болгон, ал эми эл аралык сооданын өсүү темпи 7% түзгөн.

Ұчұнчұ илимий-техникалық революция

Батыш цивилизацияның ақыркы үч күлымдың ичиндеги лидердиги прогресстин техногендик мұнөзүнө негизделген. Ушундан улам ұчұнчұ илимий-техникалық революцияның XX к. ортосу жана XXI к. башында экономикада терең процесстерге таасирин тийгизген.

Ұчұнчұ революцияның шарттары XX к. биринчи жарымындағы фундаменталдық илимий ачылыштар менен түзүлгөн: ядролук физика жана кванттық механика, кибернетика, микробиология, полимерлер химиясы тармактарындағы ачылыштар жана алдыңқы өлкөлөрдүн өндүрүштүк базасының өнүгүшүнүн жогорку техникалық жана үюштуруучулук деңгээли болгон.

XVIII к. жана XIX к. технологиялық төңкөрүлүштө илимдин өнүгүшү үчүн импульсту экспериментке негиздеген жаратуучулук берген. Өндүрүш илимдин өнүгүшүн шыктандырган жана жеке капитал тарабынан каржыланган. Мамлекеттин билим берүү жана илим чыгашалары ИДПнин белгилүү бир көлөмүн түзгөн. XX к. өндүрүштүн өнүгүшү үчүн чоң импульстарды экономикага практикалық мааниси жок фундаменталдык изилдөөлөр түзө баштаган. Фундаменталдык илимдин жетишкендиктери патент жана лицензиядан айырмаланып (ойлоп табуу жана инновациялардын баасын аныктаган) сатуу жана сатып алуунун объектиси боло алган эмес. Ошондуктан жеке капитал бул тармакка узак мөөнөттүү жана рисктүү инвестицияларды жасоо үчүн стимулга ээ болгон эмес. Фундаменталдык илимдин чыгашаларын (choң жана улам жогорулап турган) мамлекет өзүнө ала баштаган.

Үчүнчү өндүрүштүк төңкөрүлүш глобалдык жана бардыгын камтыган, чарбанын бардык тармактарына саясат, идеология, тиричилилк, рухий маданият, адамдардын психологияясы таасирин тийгизе баштаган.

Үчүнчү өндүрүштүк төңкөрүлүш эки этаптан түзүлөт деп кабыл алынган: *биринчи этап 1940-ж. ортосунан 1960-ж. чейин, экинчи этап 1970-ж. жарымынан азыркы мезгилге чейин.*

Экинчи дүйнөлүк согуш да үчүнчү өндүрүштүк революцияны шарттаган, себеби согушуп жаткан өлкөлөр куралдардын жаңы системасын жана аскер техникасын иштеп чыгышкан (ядердик курал, реактивдүү авиация, ракеттик курал ж.б.). Ошол мезгилдеги шарттар үчүнчү өндүрүштүк төңкөрүлүшкө багыт беришкен жана биринчи этапында анын өнүгүшүн аныкташкан. 1940-ж. маанилүү жетишкендиктер телевидениенин калыптанышы, транзиторлордун өндүрүшү эсептөөчү техниканын биринчи моделдери, радар, ракеталык техника, атомдук курал, синтетикалық була, пенициллин болгон. 1950-ж. водороддук бомба, жердин жасалма спутниктери, реактивдүү самолет, ядердик реактордун негизинде электр энергетикалық түзүлүштөр, сандық программалық башкаруу станоктору жаратылган. 1960-ж. лазер, интегралдық схемалар, байланыш спутниктери, ылдам экспресстер түзүлгөн. Экинчи этап 1970-ж. башталып микропроцессорлор, була-оптикалық маалыматты берүү, өндүрүштүк роботтор, биотехнологиялардын өнүгүшү, 1980-1990-ж. маалыматтық технологиялардын жана компьютердик техниканын өнүгүшү, гендик инженерия, термоядердик синтездин өнүгүшү.

Өндүрүштүк төңкөрүлүштүн бириңчи этабы алдыңкы өлкөлөрдүн чарбалык көрсөткүчтөрдүн тез өнүгүшүнө себеп болгон. Алардын илимий-техникалык потенциалы тез өнүгүп, чарбанын жаңы тармактарын камтып, анын структурасын өзгөрткөн. Өндүрүш тармагында иштегендердин санынын өсүшү менен кызмат көрсөтүү тармагында иштегендердин саны да өскөн. 1950-ж. кызмат көрсөтүү тармагында өнүккөн өлкөлөрдүн калкынын 33%, 1970-ж. 44% иштеген. Жалданма жумушчулардын структурасы, мүлкү ж.б. өзгөргөн. Алардын квалификациясы жогорулаган, жалпы билим жана кесиптик билим деңгээли жогорулаган, турмушунун деңгээли жана сапаты жогорулаган. 1970-ж. башына карата калктын орто катмарынын саны $\frac{1}{4}$ төн $\frac{1}{3}$ арасында өзгөргөн. Кичине жана орто менчик ээлеринин өсүшү жүргөн.

Экинчи этап экономикада терең структуралык өзгөрүүлөрдү жараткан:

- Өндүрүштүн илимге негизделишинин өсүшү, илимий-техникалык иштерге чыгашалардын өсүшү
- Салттуу чийки зат, күйүүчү май жана материалдарга болгон чарбанын талабынын салыштырмалуу төмөндөшү
- Жаңы материал, энергия жана чийки зат түрүнүн колдонулушунун кеңейиши
- Эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнүн тездеши
- Негизги капиталдын жаңыртуу интенсивдүүлүгүнүн өсүшү
- Жумуштуулук тармактарынын катышынын өзгөрүшү, кызмат көрсөтүү тармагы жана маалыматтык тармактын алдыңкы орунда болушу
- Жаңы тармактардын пайда болушу жана өндүрүштүн структурасынын өзгөрүшү

Үчүнчү өндүрүштүк төңкөрүлүштүн негизинде маалыматтык кызматтар, билим берүү, медицина, экология жана түрүктүү өсүүнүн жана турмуш сапатынын жогорулатуунун башка аспектилерин өнүктүрүү жана социалдык-экономикалык проблемалардын натыйжалуу чечүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болгон.

Интеграция процесстери

XX кылымдын экинчи жарымында экономиканын интернационализациянын ақыркы он жылдыкта тез ылдамдык менен өнүккөн формасы улуттук чарбалардын мамлекеттер аралык интеграция болгон. Үчүнчү илимий-техникалык революция бул процесстин тездешине алып келип, XX кылымдын экинчи жарымында «ачык экономика» феноменинин же интеграция процессинин негизинде чарбалык мамилелердин интернационализациясынын пайда бошуна алып келген. Бул кубулуштун негизинде катышуучу-өлкөлөрдүн ортосунда өндүрүш, соода, валюталык мамилелер тармагында кызматташууну өнүктүрүү, адистешүү жана регионалдык союздардын алкагында кооперация процесстерин шыктандыруунуну аркасынан улуттук чарбалардын натыйжалуулугуна жетүү умтулуусу жатат. Интеграция чарбалык турмуштун глобализациясы болуп саналат.

ХХ кылымдын башында чарбанын эл аралык субъекттеринин пайда болушу байкалган, алар согуштан кийинки мезгилде инфраструктуралын тез өсүшү менен көп тармактуу комплекстерге айлана баштап, дүйнөлүк деңгээлде өндүрүштө адистешүү жана кооперациянын негизинде иштешкен. Бул бирикмелер трансулуттук жана көп улуттуу корпорациялар деген атка ээ болгон. Азыркы учурда дүйнөлүк чарбалык мамилелердин түрткөн күчүнө айланган.

Глобалдык масштабда интеграциянын инструменти жана формасы ЭВФ, ДБ, ДСУ ж.б. ушул сыйктуу эл аралык чарбалык институттар болгон.

Батыш Европа өлкөлөрүнүн интеграциясы

Түндүк Америкалык интеграция

Азиялык-тынч океандык интеграция